

Berøvelsenes encyklopedi

Lemlestelser og nålestikk i den nyliberale orden

Nicolay B. Johansen¹

IKRS, UiO

Innledning	1
1. «Desperat»: Marginalisering som kroppslig berøvelse	3
Den marginaliserte posisjonens sosiale og historiske betingethet	5
Marginalisering, ekskludering eller utstøtelse?	9
Grensekontroll og/eller marginalisering	11
2. Iskariot: Sosial kontroll som fører til marginalisering	14
3. Blink! Om pengestraffer	21
Den liberale drøm	22
Samfunnslivet som incitamentstruktur	23
Ansvar	25
Regulering	25
Governmentality som incitamentstruktur	27
Avslutning: Nålestikk i den liberale utopi	28
Litteratur	30

Innledning

1. Hver dag går mennesker omkring og skjuler sine egenskaper for omverden. Noen, som den «desperate» innsenderen til spalten «Miss Lonelyhearts», kan ikke så lett skjule sine skavanker. «Desperat» var født uten nese (Goffman 1989). Andre føler at kroppene deres er mangelfulle og at de kroppslige mangler gjør dem til moralsk mindreverdige mennesker.

2. Den gamle drankeren «Iskariot» ble funnet død etter å ha blitt fratatt plassen på det kommunale botiltaket. Ble han drept av sosialarbeiderne som kastet ham ut, spurte forfatteren Erik Holien. Satte de ham i en situasjon som tok livet av ham (Holien 1999)?

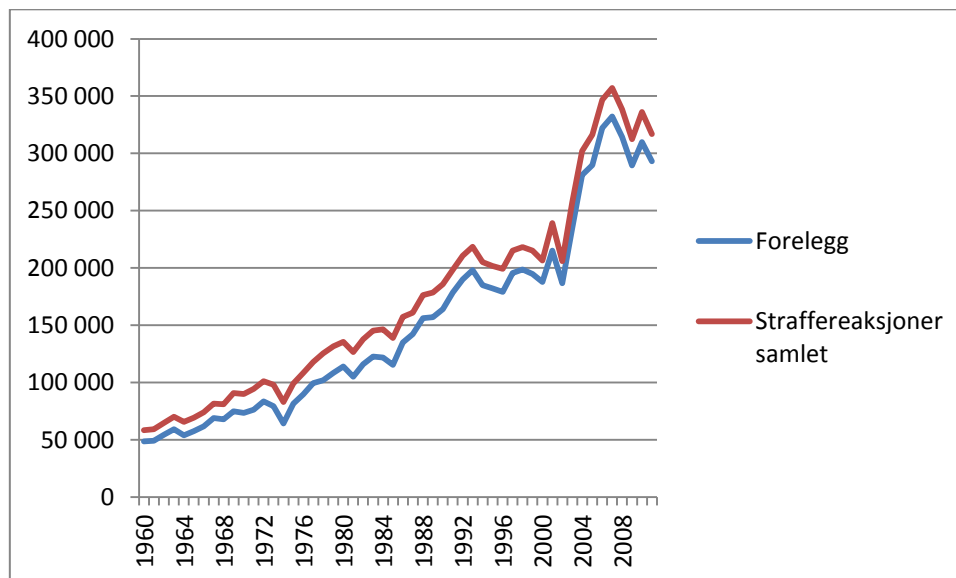
---

¹ Denne teksten ble laget etter (inviterte) oppfordringer og oppmuntringer fra Liv Finstad og programrådet ved IKRS høsten 2013. En stor takk rettes til Finstad, Jan Christoffer Andersen og Glenn Cato Strøm for innspill.

3. Samme dag opplevde tusenvis av bilførere et kraftig lysglimt på veien. 14 dager senere fikk de et brev i posten, med krav om å betale forelegg på flere tusen kroner (Johansen 2013b).

Hva har disse tre utsnittene av menneskelivet til felles? Jeg skal argumentere for at de er uttrykk for forskjellige sider ved det som kalles marginalisering. Ambisjonen med denne teksten er å skissere et begrep om marginalisering som både er analytisk brukbart og samlende for forståelse av de fenomener som ofte knyttes til dette. Samtidig vil jeg hevde at marginalisering er et stadig mer aktuelt fenomen, i både stort og smått. Marginalisering forstått som berøvelser er stadig viktigere som virkemiddel i styring av befolkningen. Dette henger sammen med samfunnsutviklingen mer generelt. Aller klartest kan dette avleses i statistikken over bøttestraffer. Vi har gått fra ca 50 000 forelegg i året i 1960 til 300 000 i 2011. Denne seksdoblingen er dessuten bare toppen av isfjellet når vi tenker på mindre pengestraffer som gebyrer for feilparkering, sniking og for sen betaling.

Figur 1: Straffereaksjoner 1960-2011 (Statistisk sentralbyrå 2013)

Det fremgår her at pengestraffer er den altoverskyggende formen for reaksjon ved lovbrudd. Men viktigere i denne sammenhengen, er at staten deler ut 6 ganger så mye pengestraffer i dag som for 50 år siden. Jeg skal påstå at denne utviklingen forteller noe viktig om vår samtid, og at det er nødvendig med et analytisk holdbart begrep om marginalisering for å gripe det.

Jeg går i det følgende fram på samme måte som Goffman gjorde i sine arbeider om samhandlingsorden. Ved å se på marginalisering som sosialt fenomen sirkler jeg det inn fra en større variasjonsbredde av uttryksformer som er annonsert i de tre eksemplene over. Slik vil jeg også få fram noen viktige momenter om marginalisering som ellers faller bort. Den neseløse «desperat» er hentet fra Goffmans kjente arbeid *Stigma* (Goffman 1989, opprinnelig 1961). Denne boken står på noen måter modell for den videre fremgangsmåten her, som jeg annetsteds har omtalt som «encyklopedisk» (Johansen 2008). De såkalte «encyklopedistene» var viktige i opplysningstiden med

deres ønske om å kartlegge naturen og geografien (Østerberg 2001). Goffman laget på mange måter en sosial kartografi. Utgangspunktet i Stigma er som nevnt kroppslige tegn på moralsk mindreverd, og Goffman demonstrerer med eksempler som rekker langt utover hans samtid, hvordan den enkelte kan og må manøvrere i det sosiale landskapet. «Desperat» viser til en kroppslig deformasjon, men Goffman behandler slike «uskyldige» avvik (uten hermetegn) på samme formel som rusmisbruk og andre skavanker med mer opplagte moralske implikasjoner. Jeg skal også ta utgangspunkt i kroppen. Men formålet med denne fremstillingen er ikke å vise hvilke handlingsalternativer den enkelte har. Her skal jeg ta for meg det sosiale landskapet.

I første del skal jeg gjennomføre et forsøk på å fremstille marginalisering som sosialt fenomen. Utgangspunktet skal være en kroppsmetafor. Andre del skal plassere marginalisering i forhold til sosial kontroll og samfunnslivet for øvrig på en mer systematisk måte. Til sist skal jeg i tredje del vise hvordan fremveksten av bøtestraff er intimt forbundet med samfunnsutviklingen og nyliberalismen.

Man skal ikke lete lenge i kriminologien eller annen samfunnsvitenskap for å finne påstander om at bestemte grupper marginaliseres eller at samfunnsutviklingen som sådan fører til mer marginalisering. Fløtten redigerte og gjennomførte flere studier som konkluderer med at det å leve i en fattig livssituasjon påvirker barnas muligheter til å klare seg når det blir deres tur til å ferdes i voksenlivet (Fløtten 2009). Wacquants studie av store samfunnsmessige mekanismer står som samfunnsvitenskapelig kontrast. Han tar for seg de store mønstre og hevder i en rekke arbeider at fattige mennesker i stadig økende grad holdes utenfor de sirkler der de velbemidlede ferdes. Han omtaler vår tid under overskriften «advanced marginality» (Wacquant 2008). Men de skriver begge om marginalisering.

Fløtten og Wacquants arbeider representerer forskjellige trender innen samfunnsforskningen, marginalisering er tema for så vel empiriske nærstudier som mer ambisiøse samtidsdiagnoser. De viser også til forskjellige institusjonelle betingelser for det de kaller marginalisering. Mens Fløtten tar utgangspunkt i fattigdomspolitikken er Wacquant opptatt av et samlet sett med institusjonelle praksiser, spesielt velferdsordninger og kriminalpolitikk og samspillet mellom disse.²

Forskjellene til tross, begge er opptatt av penger. I begge disse fremstillingene utgjør penger det sentrale kjennetegn ved de marginaliserte. Fravær av penger er både forklaring og resultat av deres posisjon. Betydningen av penger viser til at det som er tema i marginaliseringsstudier er menneskers posisjon i den økonomiske sirkulasjon. Jeg skal returnere til dette perspektivet i del 3 etter å ha satt marginalisering på en mer allmenn formel.

1. «Desperat»: Marginalisering som kroppslig berøvelse

Marginalisering innebærer at en person får svekket sin mulighet til å hevde seg på et bestemt område. Man mister virkemidler og ressurser og får redusert mulighetene i bestrebelsene etter å oppnå bestemte privilegier og goder.

I det følgende skal jeg holde et blikk på alle dimensjonene som er nevnt. Samtidig skal jeg sette marginaliseringsbegrepet i en litt større sammenheng. For det første, skal jeg forsøke å identifisere et

---

² En ikke ubetydelig forskjell er også at Fløtten studerer velferdsstaten Norge mens Wacquant tar for seg USA.

allment begrep som passer på de forskjellige sammenhenger det gjerne anvendes. Til dette formålet skal jeg ta utgangspunkt i kroppen og anvende funksjonshemming som metafor. Den som er funksjonshemmet har dårligere forutsetninger for å klare seg i hverdagen enn det som kalles funksjonsfriske. En uten rørlighet i beina vil for eksempel ha problemer mer å bevege seg i det offentlige rom, og vil ikke være noen opplagt kandidat til mange typer arbeid. For det andre må vi skjelle mellom marginalisering og lignende fenomener som ekskludering. Det er forskjell på å være «hemmet» og «utelukket». For det tredje er det egentlig nødvendig å løsrive begrepet marginalisering fra det som forårsaker det. Hvis man skal tenke prinsipielt sosiologisk om dette fenomenet, må vi kunne vurdere andre kilder til at noen blir marginalisert enn at denne posisjonen er påført som resultat av en institusjonalisert form for kontroll. Noen er for eksempel født med manglende rørlighet i beina.

I sin eksemplariske diskusjon omkring marginaliseringsbegrepet peker Sandberg og Pedersen på fire områder der informantene deres fikk svekket sine muligheter: utdanning, arbeid, penger og rasisme. Uten utdanning har de dårligere muligheter til å få arbeid, uten arbeid har de svekket tilgang til penger, og uten penger avsondres de fra mange sosiale arenaer. De mørkhudede cannabisselgerne opplyste også om at de hadde vært utsatt for rasisme, noe som i sin tur også innebar en form for utestengelse (Sandberg og Pedersen 2011).

Å være marginalisert innebærer at en person mangler virkemidler. Disse virkemidlene kan være av forskjellig karakter. Funksjonshemmede mangler kroppslige funksjoner. For at et menneske skal klare seg selv i dagens samfunn er det påkrevet med mange kroppslige funksjoner. For å være selvhjulpen kreves det at man kan arbeide i et markedsbestemt arbeidsliv. Manglende evne til å bruke bein og armer på normalt vis er direkte diskvalifiserende i de fleste sammenhenger. Tilsvarende kreves det særlig tilrettelegging for de som er svaksynte og/eller hører dårlig. Et påfallende uskjønt ytre kan også hemme mulighetene til å opptre offentlig. Smakssansen er det sjelden noe problem om man mangler, men dårlige lese- og skriveferdigheter er i økende grad et problem i forhold til å fungere i arbeidslivet. Det er også en fordel om man kan et håndverk eller har skaffet seg spesielle kunnskaper. Like viktig er det at man kan innordne seg en organisasjon og dennes krav til samarbeid og tilpasning. I moderne samfunn generelt stilles det mange krav til den enkelte for å fungere best mulig. Det kreves at man klarer å omgås fremmede mennesker, for ingen kan klare seg over tid uten å bevege seg i offentlige rom der ukjente også ferdes fritt. Det kreves at man forstår et mangfold av symboler og klarer å omsette dem til handlingsregler. Man må klare å lese tegn på fare og forstå konsekvensene, ikke minst i trafikken. Og ikke minst er man nødt til å lære seg lokale konvensjoner for akseptabel oppførsel.

Alt dette er funksjoner de fleste ser på som hverdagslige og uproblematisk, men de viser alle til måter man kan bli marginalisert i forhold til dagens sosiale omgivelser. Poenget med det foregående avsnittet er imidlertid ikke bare å skissere kroppslige og kognitive egenskaper som kreves for å være selvhjulpen i moderne vestlige samfunn. Poenget er å vise at marginalisering ikke er en egenskap som er direkte knyttet til bestemte egenskaper, *marginalisering må alltid ses sammenheng med måten samfunnet rundt er organisert.*

Disse omgivelsene er for de fleste land definert av den markedsøkonomiske, kapitalistiske samfunnsorganisasjon. Men slik har det ikke alltid vært.

Den marginaliserte posisjonens sosiale og historiske betingethet

Da jordbruksamfunnet ble avløst av det gryende industrisamfunnet, ble også statusen til vanlige mennesker endret. Fra å være bundet til jorden og jordeierne, i større eller mindre grad, ble den enkelte formelt sett "fri". Man var ikke lenger vasallen og føydalherrens eiendom, for å bruke Marx' terminologi. Med Maine kan vi si at grunnlaget for samfunnet endret seg fra å være fundert status til å bli fundert på kontrakter (Maine 1983). Man var ikke lenger den man var i kraft av hvem man var, det ble åpnet for en samfunnsformasjon der prestasjoner i større grad ble belønnet med goder og ressurser. Den nye friheten besto i at man kunne inngå kontrakter med hverandre uten hensyn til begrensninger i rettigheter og privilegier.

I denne tilstanden av frihet var de tidligere bøndene, som i enkelte tilfeller ble kjeppjagd inn til byene, frie til å selge sin arbeidskraft til fabrikkere, som Marx ironisk kommenterte (Melossi 2008). Arbeiderne var "proletarer", som betyr «eiendomsløse». Samtidig var fabrikkere, de med eiendom, frie til å tilby lønnsvilkår som knapt dekket eksistensminimum for arbeiderne, enn si for en liten familie. Byene omkring produksjonslokalene vokste fram i stor fart, men store områder var preget av fattigdom, elendighet og armod.

Arbeiderne manglet virkemidler til å skaffe seg de nødvendige «livsmidler», som det så illustrerende heter i Sverige. Fra å virke i et miljø de behersket, landbruk, og selv kunne frembringe de nødvendige goder, befant de seg i omgivelser der mat og andre gode måtte anskaffes gjennom penger og lønnsarbeid. Selv om butikkene kunne være fulle av varer, hadde man aldri vært så avskåret fra å kunne klare seg selv.

Løsningen på arbeidernes situasjon ble svært effektiv. Arbeiderne organiserte seg i solidariske forbund og kjempet side om side både for å få lov til danne foreninger og for å få rett til å forhandle samlet med ledelsen på fabrikkene. Arbeiderbevegelsens historie er velkjent, og etter hvert skulle representanter for denne klassen også styre både dette og andre land. Uansett om det er riktig som det hevdes (Skirbekk 2010), at grunnlaget for velferdsstaten ligger lenger tilbake enn tidspunktet for arbeidernes formelle overtagelse av makten etter andre verdenskrig, var det ingen som demonstrerte for rettighetene til de som oppførte seg så usolidarisk at de drakk opp lønninga på fredagene og etter hvert ble frosset ut av arbeiderkollektivet, familien og nabolaget. I industrisamfunnets byer utviklet det seg raskt stabile grupperinger av "filleproletarer", mennesker, mest menn, med hang til rusdrikk, lediggang og tyvaktighet. Men arbeidernes vilkår ble raskt bedre, og med økende velstand tok stadig flere utdanning.

I dag lever vi i de fleste vestlige land, men særlig i Norge, i samfunn dominert av middelklassen. Denne dominansen er så vel politisk, økonomisk som kulturell. Samtidig har den fremvoksende velferdsstaten trukket med seg stadig flere i velstandsutviklingen. Livsvilkårene for de store flertall av mennesker i Norge er i dag av en slik karakter at gode gamle Marx ikke kunne fantasert seg til en slik tilværelse i det himmerik på jorden som han kalte kommunisme. Vi disponerer så store økonomiske ressurser hver for oss, har så mye fritid, så enkle og givende arbeidsoppgaver, så gode boforhold, så mange rettigheter og teknologiske hjelpemidler at det overgår Marx' begreper om hva man kunne drømme om. Han så for seg at kommunismen var basert på hardt arbeid og slit, - men et slit der det var "like fint å jobbe som å danse" (som det heter i sangen «Ellinors vise»). Kommunismen i denne utopiske varianten krevde en tvers igjennom solidarisk innstilling i befolkningen, der man skulle "yte etter evne og motta etter behov".

I et kommunistisk samfunn ville alle ha like muligheter og automatisk behovstilfredsstillelse. Men så lenge menneskeheten ikke utelukkende er besjelet med altruistisk moral og uegennyttig selvoppofrelse som innarbeidet habitus, var dette lite realistisk. Realiteten ble et kompromiss mellom interesser, innenfor en skjev eiendomsfordeling og det kapitalistiske økonomiske system. Klassekampen ble institusjonalisert, satt inn i institusjonelle former. I Norge er det hovedavtalen som regulerer forholdet mellom arbeidsgivere og arbeidstagere, som fordeler rettigheter og plikter. Det er med utgangspunkt i hovedavtalen at vi har fått arbeidsmiljøloven, arbeidsløshetsstrygd og en rekke goder som sykelønnsordningen.

I det tradisjonelle jordbrukssamfunnet var alle hender tiltrengt for å få høstet naturens goder til husholdningen. Ikke alle kunne bidra med like mye, men de aller fleste kunne yte noe, og svært få lå fellesskapet til byrde uten å gi noe tilbake. Som jeg skal komme tilbake til var det mange måter å bli marginal på også i tidligere tider, men vilkårene er vesentlig endret ved etablering av henholdsvis pengeøkonomi og retts-/velferdsstat. I det vi kaller moderne samfunn er kravene til deltagelse, og dermed til selvberging og autonomi, skjerpet i en slik grad at stadig færre har mulighet til å klare det. Dette ser vi både ved den kraftige økningen i antall uføretrygdede og det stadig smalere segmentet av befolkningen som faktisk deltar i arbeidslivet (noe som ble kommentert av Christie allerede i 1982). Samtidig er det et trekk ved vår samfunnsform at slike egenskaper som er marginaliserende, men uten å skyldes en "moralisk svikt" (Goffman 1989), søkes kompensert for gjennom trygdeytelser og andre tiltak (Midré 1995). Hus og institusjoner som bygges i dag skal for eksempel gjøres tilgjengelige for mennesker som har bevegelsehemninger av forskjellige slag (de skal ha "universell utforming"), og i arbeidslivet er partene kommet fram til en avtale for å få senket terskelen for deltagelse som går under navnet "Inkluderende arbeidsliv" (IA-avtalen).

Til nå er marginalisering betraktet som et møte mellom fysiske og kognitive egenskaper på den ene siden og arbeidslivet på den andre. Det er imidlertid like relevant å betrakte marginalisering som et demokratisk og kulturelt fenomen, som opprettholdes ved hjelp av juridiske og uformelle regler.³ Muligheter for å skaffe goder avhenger også av hva slags status den enkelte har. Det enkleste eksempelet finner vi i de "kriminelle". Den som har begått et normbrudd av slik alvorlighetsgrad at gruppen (fellesskapet/samfunnet) mener at vedkommende bør straffes er tradisjonelt regnet som mindre troverdig. Vi kjenner dette i folkelige oppfatninger om at man ikke bare har begått et tyveri, men er "tyvaktig". I mange land vi liker å sammenligne oss med er det institusjonalisert mistillit til de som er dømt for alvorlige forbrytelser; de mister stemmeretten. Men også i Norge er det vanlig å tenke seg at de som sitter i fengsel ikke kan stoles på, heller ikke i offentlig debatt. Det er et underforstått element i det å snakke om noen som kriminelle at de har mindre troverdighet, om noe. En kriminell mann mister sosiale virkemidler på samme måte, men kan hende ikke like overtydelig som på 1600-tallet (Sandmo 1999). Sandmo forteller om hva det betydde å ha ære på denne tiden. Ære og ærlighet er beslektede begreper, sier han. Det å ha ære betød at man kunne være vitne i en tvist. De æreløse hadde ikke denne muligheten. Om kvinner hadde sett eller hørt noe, hadde de for øvrig kun halv vitne kraft, det var altså nødvendig med to kvinners vitnemål for å oppveie en ærbar mann.

Det at noen får merkelappen kriminell innebærer følgelig at de får redusert sine muligheter i samfunnslivet generelt og i arbeidslivet. I våre dager kjenner vi dette som utestengelse fra en lang

---

³ Noen, for eksempel Rusche & Kirchheimer går langt i å hevde at arbeidsmarkedets behov bestemmer de juridiske begreper om avvik (1939). Se også Melossi (2013).

rekke arbeidsforhold. Ikke bare kreves det vandelsattest for en lang rekke yrkesgrupper, men i konkurranse om ledige stillinger vil man lett komme til kort om man har sittet i fengsel. Man vil også møte på vanskeligheter med å få eller opprettholde innpass i andre sammenhenger. Omgivelsene vil være mer aktsomme, reserverte eller direkte avvisende. Spesielt synlig blir dette i det offentlige samfunnslivet, der det å bli mistenkt for å gå ærender for moralsk tvilsomme interesser lett kan diskvalifisere en deltager. De som er kritiske til Israels utenrikspolitikk kan diskvalifiseres som "antisemitter", de som hevder moralske idealer som mål for praktisk politikk kan kalles "politisk korrekte", de som vil redusere bruk av straff overfor narkotikabruk "står i ledtog med mafiaen" og ikke minst var radikalere på 1950-tallet i USA "kommunister". Poenget her er ikke å hevde at antisemitter, politisk korrekte, støttespillere for organisert kriminalitet og undergravende kommunister ikke finnes. Poenget er å vise at en merkelapp kan begrense muligheten til å fremføre et budskap, den enkelte kan bli utdefinert.

Marginalisering er som nevnt tilfeller der en person eller gruppe får redusert muligheten for å hevde seg på et område. Vi har sett eksempler på økonomiens område og på det kulturelle og demokratiske feltet, preget av symboler og juss. For å skape oversikt over marginaliseringens mangfold kan vi benytte terminologien til den franske sosiologen Bourdieu. Bourdieu bruker begrepet "kapital" i overført betydning fra Marx. Kapital er det som gir innflytelse og makt, både i økonomiens sfære og i samfunnslivet for øvrig, slik Marx så det. Bourdieu er ikke uenig i dette, men mener økonomisk kapital bare er én av flere former for kapital som gir handlekraft og innflytelse (Bourdieu 1995). Kapital forstås her som en form for ressurs, et virkemiddel til å skaffe seg goder.

Bourdieu skjelner mellom flere sosiale "felt", og på disse feltene kreves det forskjellige kapitalformer. Han skiller hovedsaklig mellom økonomisk og sosial kapital. Sosial kapital defineres som «det som av sosiale grupper anerkjennes som verdifullt og tilkjennes verdi» (Broady 1991).

Mest kjente blant de symbolske kapitalformer er «kulturell kapital». Diplomer fra velrennomerte lærestanstalter, kjennskap til klassisk musikk og litteratur, evne til å formulere seg kultivert er eksempler på kulturell kapital (Bourdieu 1995; Prieur og Sestoft 2006; se også Lindgren 2013). Kulturell kapital er følgelig verdier som anerkjennes som verdifulle innenfor et sosialt felt, som gir innehaveren muligheter til mer motstandslost å manøvrere. De mye brukte eksemplene gitt foran angir svært forskjellige redskaper. Den som behersker språket vil lettere kunne uttrykke seg i henhold til sine interesser, og omvendt vil den som snakker bondsk (som Bourdieu selv) eller gebrokkent møte mer motstand. Den som kan de finkulturelle koder vil i Bourdieus fremstilling fremstå som lærde, smarte og fremmelige. Men i og med at eksempelet hans, Frankrike på 1970-tallet, ikke er universaliserbart, kan man lett tenke seg andre sammenhenger der andre referanser vil ha samme betydning. Sandberg og Pedersen forteller fra kapitalbegrepets «bakvendtland» at det å ha kjennskap til populærkulturelle referanser som hip-hop-klassikere spiller en tilsvarende rolle.

Det er heller ikke universelt slik at det å ha eksamen fra fornemme lærestanstalter gir innpass i alle miljøer. Det er lett tenkelig at det i «arbeiderkollektiver» (Lysgaard 1985) vil kreves en del forklaring om man skilter med doktorgrad.

Bourdieu opererer også med sosial kapital som en variant under overskriften symbolsk kapital. For ham er sosial kapital ensbetydende med sosiale forbindelser; venner, familie, kontakter og bekjente. Han kommenterer for eksempel, litt ironisk, at den som kommer ut av fengselet har en mer velfylt

adressebok (skrevet lenge før mobiltelefonen). Den som har sittet i fengsel har følgelig fler personlige forbindelser og kan lettere lykkes i illegale løpebaner.

Bourdieu skriver om hva som skal til for å vinne fram på forskjellige felter, og «kapital» er fellesbetegnelsen for det som gir muligheter på forskjellige «felter». Og selv om kapitalbegrepet er samlende, skjelner Bourdieu klart mellom disse feltene og påpeker at det kreves forskjellige typer kapital for eksempel i akademia (Bourdieu 1996a), på bygda (Bourdieu og Ringen 2004), i kunstverden (Bourdieu 1996b) og i næringslivet (Bourdieu 2005).

Temaet her er imidlertid marginalisering. For at Bourdieus modell skal gi mening i denne sammenhengen må vi snu den på hodet, og bruke den til å se, ikke hvordan man kan skaffe seg goder, men hvordan man forhindres i å skaffe goder. Prinsipielt kan vi bruke de samme begrepene for å feile som for det å oppnå suksess, hva enten det dreier seg om å skaffe seg penger, anerkjennelse, ektefelle eller status. Suksess og fiasko er to sider av samme sak uansett om man opererer i næringslivet, i lokalmiljøet, i det politiske partiet, i offentligheten eller som kunstner. Å være marginalisert betyr således at man har en form for negativ sosial kapital for det feltet man beveger seg innenfor.⁴

Når vi snakker om marginalisering, må vi følgelig være spesifikke med hensyn til hvilket sosialt rom (felt) som gjelder. Som overskrifter kan vi skjelne langs de samme dimensjoner som Bourdieu selv antyder med sine kapitalformer. Økonomisk kapital, kulturell kapital og sosial kapital. I tillegg kan vi fremheve en kategori for juridiske ressurser, som ellers ligger litt gjemt i Bourdieus skjema. I moderne samfunn har kontrakter og rettigheter nådd en betydning av hittil ukjente dimensjoner. Kontrakter og rettigheter forhandles typisk på jussens domene. I en kontrakts- og rettighetsøkonomi blir juridisk kapital en like viktig ressurs som økonomisk kapital. Det er et viktig poeng at de forskjellige kapitalformene støtter hverandre og til en viss grad kan veksles inn i hverandre. Om man har økonomisk kapital, kan man for eksempel kompensere for manglende kulturell, sosial og juridisk kapital. Økonomisk kapital representerer en slags felles myntenhet for de forskjellige kapitalformene.

Avslutningsvis i denne ferden mot et allment begrep om marginalisering vil jeg påpeke en tilleggsdimensjon som sjelden kommenteres: det å miste redskaper til å skaffe nødvendige goder er motsatsen til noe annet, nemlig å tilføres slike redskaper. Det å operere med et begrep om marginalisering som gjennomføres her, innebærer at noe fremstår som det motsatte. Vi kan kalle det «kvalifisering». Mye av det som medfører at en person kan sies å befinne seg i en marginalisert posisjon innebærer at man er berøvet for virkemidler man ellers har fått.

Den som ikke kan lese og/eller skrive i det norske samfunn, befinner seg i en ytterst marginal posisjon. Men ingen kan lese og skrive når de blir født, det er noe man lærer seg ved å vokse opp i og inn i et sosialt fellesskap. Det kreves dessuten skolegang for de fleste, å erverve seg tilfredsstillende ferdigheter på dette området. Frønes og Strømme knytter i sin studie marginalisering direkte til slik kvalifisering i skoleverket (Frønes og Strømme 2010). Tittelen på deres bok viser også til et annet poeng her, nemlig at marginalisering må ses i sammenheng med hva slags krav som stilles gjennom omgivelsene, her «kunnskapssamfunnet».

---

⁴ Denne begrepsbruken skiller seg følgelig fra den vi finner hos Sandberg og Pedersen (2011, se også Sandberg 2010).

Slik innebærer det bourdieusinspirerte begrepet om marginalisering en utfordring for kroppsmetaforen som følger denne fremstillingen. Kan man hevde at vi får påsydd armer som senere kan fjernes? En persons egenskaper kan reduseres til kropp. Det skulle holde å vise til at mange av oss er avhengige av briller. Mer radikalt kan teknologi helt generelt betraktes som en videreføring av kroppen (McLuhan 2003; Gundhus 2009).

Marginalisering, ekskludering eller utstøtelse?

Begrepshistorien til uttrykket 'marginalisering' er viklet inn i politiske prosesser. Lenge var uttrykket «sosial eksklusjon» populært i politiske kretser (Hills, Le Grand et al. 2002; Taket 2009). De siste årene har marginalisering vært mer populært, noe blant annet kan avleses i forskningsprogrammer så vel som studier gjort ved de store forskningsinstitusjonene (Harsløf og Seim 2008; Øia 2005; Sletten og Hyggen 2013). Uttrykkene ekskludering og marginalisering benyttes til dels om hverandre. I kriminologien har man til tider foretrukket uttrykket «utstøting» (Høigård 1990). Begrepene er i varierende grad blitt tematisert og problematisert.

Jeg hevder at begrepet marginalisering er analytisk mer brukbart, ettersom ekskludering og utstøting gir assosiasjoner til utestengelse. I de fleste sammenhenger er det ved nærmere undersøkelser likevel snakk om partiell utestengelse, og da er det mer rimelig å bruke et begrep som rommer graderinger, som marginalisering.

Ekskludering innebærer at noen holdes utenfor et sosialt felt, eller utenfor de sosiale feltene som helhet. Den mest absolutte formen for eksklusjon er henrettelsen eller avlivingen. Men vi kjenner også mindre absolutte former for ekskludering. Fra romerretten kjenner vi begrepet "homo sacer". Dette er mennesker som kan drepes (Agamben 1998). I middelalderen kunne man dømmes til "fredløshet". Den fredlyste mistet sin rett til å delta i samfunnslivet. Vedkommende ble ikke beskyttet mot drap, og utøvere av vold overfor vedkommende ble heller ikke straffet. Han var således "fritt vilt" og som oftest henvist til skogene, viddene eller annet terreng som menneskene ikke hadde lagt under seg. I middelalderen var dette områder hvor man var utsatt for ville dyr og naturens krefter. Og som om ikke det var nok, var det også forbudt for andre mennesker å hjelpe de fredløse. Å bli lyst fredløs var i praksis en dødsdom det også. Senere er det andre straffemetoder som har overtatt.

Å være homo sacer eller å bli lyst fredløs er eksempler på det vi med en fellesbetegnelse ofte omtaler som ostrakisme. Å være homo sacer innebærer at man reduseres til "naken kropp" («zoon bion»), at man er ribbet for sosial tilknytning. Selv om uttrykket er uklart (Johansen 2013a; Stubberud 2013), viser det til klassiske måter å utdefinere medlemmer av befolkningen (se også Thomsen 1972; Walters 2010).

På 1600-tallet begynte man å plassere problembefolkningene i lukkede anstalter. Først til arbeid, senere til rehabilitering og "soning" i både religiøs og juridisk forstand. Det å sperre mennesker inne er den paradoksale etterfølgeren etter fredlysning, man endret straffen fra utstøting til det ikke-siviliserte og "nakne liv", til en innslusing i lukkede enheter. Og selv om døden sjelden er en direkte følge av innesperring i dag, utgjør det på samme måte en utestengelse fra det sosiale liv. Fangene blir fratatt deltagelsen i de prosesser som vanligvis gir mening, først og fremst arbeid, omsorg for barn og omgang med familie. Om enn det kan innvendes at mange av de som sitter i fengsel har vist lite

interesse for arbeidslivet, dårlig omsorgsevne og brutt mange familiære bånd, er det likefullt slik at man er ekskludert fra slikt når man sitter innesperret.

Fengselsstraffen er noe vesentlig annet enn døden, og mange hevder at fengselsstraffene i Norge og mange andre vestlige land er for milde. Særlig er man opptatt av at det etter hvert har blitt en mer akseptabel standard på bygningsmassene og interiøret i anstaltene. Den ransdømte Erling Havnå er pussig nok blant disse, han hevder han burde sonet dommen sin i et mørkt og fuktig hull. Den kjente forfatteren Oscar Wilde gjorde i sin tid dette, og døde ikke lenge etter av lungebetennelse. Men om døden ikke lenger er straffens innhold, kan man likevel hevde at det å sitte store deler av livet i fengsel er som en midlertidig dødsstraff. Man har noen år å leve sammen med andre mennesker (eller alene i fjellheimen om man vil), og det er typisk den mest produktive delen av livet fangene tilbringer i et fengsel.

Fengsel utgjør således en helt særlig form for utestengelse og ekskludering. Det gjelder uansett om man tar hensyn til at mange fanger også kvalifiserer seg til et liv etter soningen gjennom utdanning og arbeidserfaring. Men det er også andre eksempler enn fengsel.

Ekskludering handler om utestengelse. Historisk sett utgjør privilegier under eneveldene et like tjenlig eksempel. I lange tider var det å drive handel og håndverk i en by en rettighet man arvet eller gjorde seg fortjent til. Og "laugene" som organiserte de forskjellige gruppene sørget for at det var svært vanskelig å oppnå slike rettigheter. Det var dette som foranlediget Adam Smiths kjente verk om *The Wealth of Nations*, som er blitt en så viktig referanse i vår tids økonomiske teori, ideologi og våre liberale demokratier. Kun de som var begunstiget av kongen, kunne for eksempel drive med handel, eller eie jord, jamfør Webers terminologi (Weber 1978; Hills, Le Grand et al. 2002). Styring gjennom privilegier innebar en form for ekskludering i lang tid, før industrikapitalismen slo igjennom.

Ekskludering som fenomen finner vi også i mindre skala i mer alminnelig samfunnsnivå. I bekjentskapskretser, på arbeidsplasser og nabolag kan man oppleve forskjellige former for utfrysing. Den kjente romanfiguren til Aksel Sandemose, Espen Arnakke, opplevde at innbyggerne i byen lo av ham. Han hadde, fordi han var usikker på hva som var korrekt, kommet til å omtale sin bror som "herr Arnakke". Da dette ble gjenfortalt på skolen ble han forstått som en hoven blei, oppblåst narr, en som hadde overdrevne forestillinger om sin families status. En som trodde han var bedre enn de andre. De lo av ham. Den lille Espen følte seg foraktet av de andre, og holdt seg mest for seg selv (Sandemose 1955). Det samme gjorde Arne, legesønnen i Tor Jonssons fortelling "Liket". Han hadde fått en grå anorakk av slektningene sine da han var i byen. I bygda gikk alle de tøffeste karene med gule vindjakker. Da de så Arne kom av bussen lo de av ham. I den grå jakken syntes de han så ut som et lik, og kalte ham liket. Han ble frosset ut, forteller Jonsson, mobbet ville vi sagt i dag, og trakk seg tilbake. Senere gjorde han slutt på sitt eget liv, han ble et lik slik de hadde sagt (Jonsson 2000). Selv om Jonsson ikke hadde behøvd å lage en så dramatisk slutt for å få fram poenget sitt, er det kanskje typisk for at vi fortsatt har ekskludering som tema.

For å holde oss til den rettslige sfære kan vi finne flere eksempler på ekskludering. Ved brudd på bestemte lover som regulerer næringslivet kan man miste retten til å drive forretningsvirksomhet eller til å skjenke alkohol på sine etablissementer. I organisasjonslivet kan man bli regelrett kastet ut, eller som det heter i mange vedtekter: ekskludert!

Ekskludering innebærer at man holdes ute fra deltagelse på et eller flere samfunnsområder, eller fra samfunnslivet helt generelt. I dag har vi ikke de samme muligheter for å ekskludere mennesker fra samfunnet like totalt som man hadde innen romerretten og i middelalderen, da man hadde fredlysningen til rådighet. Dødsstraffen er også avskaffet for lenge siden i de fleste siviliserte land. Ekskluderingen blir således praktisk sett partiell, man er delvis utestengt. Ikke helt. Det innebærer at grenseoppgangen mot det vi kaller marginalisering blir uklar. Dette er kanskje også grunnen til at mange foretrekker begrepet marginalisering?

Grensekontroll og/eller marginalisering

Kontroll er noe annet enn ekskludering og marginalisering. Ekskludering er å stille noen utenfor eller uten virkemidler på et sosialt felt, mens marginalisering er å stille mennesker i en mer ressursfattig posisjon, også innenfor et sosialt felt. Ekskludering og marginalisering vil alltid finne sted på grunnlag av en form for kontroll, men kontroll behøver ikke føre til ekskludering eller marginalisering.

Når man tar for seg straff opp igjennom historien, fremstiller man gjerne en linje fra de fysiske utstøtelsesformene i antikken og middelalderen, via de fysiske avstraffelsene, til innesperring og fengsel (for eksempel Mathiesen 1997, men Foucault er nok den som er mest kjent for å sette opp denne linjen). Det er gode grunner til å stille opp en slik genealogi.

Det å lyse et menneske fredløst eller å dømme vedkommende til "homo sacer" er også en fundamental måte å utelukke mennesker. Men det er en stor forskjell på fysisk avstraffelse og fengselsstraff og utstøting i den opprinnelige betydningen. Utstøting viser til at et menneskes relasjon til fellesskapet opphører. Det er overlatt til seg selv, og må enten finne seg et annet fellesskap eller klare seg i de deler av geografien man ikke kontrollerer. Ved fysiske avstraffelser fortsetter man å være medlem av fellesskapet, om enn med reduserte ressurser. Fengselsstraffen har karakter av at man fratar et menneske noe av vedkommendes tid. Men ikke all tid. Resten av tiden skal man være med i fellesskapet, om enn noe mer ressursfattig.

Når man snakker om straff, med henvisning til de hardeste formene samfunnet tillater, som en form for utstøting, gjør man det i overført betydning. I tillegg er det i dag slik at straffen har et samfunnsmessig siktemål. Straffen skal bidra til økt sosialt samhold, enten ved å få avvikeren til å tilpasse seg forventningene til akseptabel atferd eller ved å tydeliggjøre for resten av befolkningen konsekvensene av å ikke gjøre det. Den som blir utstøtt i ordets opprinnelige betydning, kan gjerne forbedre seg, men det spiller ingen rolle for vedkommendes videre skjebne i fellesskapet.

Foucault utfordret så vel historiefaget som filosofien, og ikke minst samfunnsvitenskapen, med sitt rikholdige forfatterskap. Han merket seg en viktig endring i kontroll med epidemier på 1500-tallet. For å få bukt med pesten, tok staten det grep å beordre alle husstander, med deres medlemmer, til å holde seg hjemme. Husstandene ble isolert for å hindre smitte. Militære styrker ble satt inn for å håndheve portforbudet, understøttet av trussel om dødsstraff, og å organisere tilførsel av mat og livsnødvendigheter. Alt sammen tilrettelagt slik at soldatene ikke skulle komme i fysisk kontakt med de isolerte.

Pesten ble håndtert på en annen måte enn spedalskheten tidligere. De spedalske ble kastet ut eller sperret inne. Overfor de spedalske var det utstøtelsens kontrollstrategi som ble brukt. Med pesten

kan man skimte kimen til den disiplinerende kontrollstrategien: «Snarere enn den massive inndelingen i to grupper, påkalte pesten mangfoldige og individualistiske inndelinger, grundig og organisert bevokning og kontroll, intensivering og forgrening av makten», sier Foucault (1999: 178).

Skillet mellom innesperring og disiplinering har vært epokedefinerende for samfunnsvitenskapen etter Foucault. Innesperring og disiplinering som kontrollstrategier ligger også til grunn for den gjennomgang av ekskludering og marginalisering som er fremført over. En viktig forskjell på strategiene ligger i hvordan staten tar ansvar for sine medlemmer. De som ble smittet av spedalskhet, ble utstøtt. De fikk ikke lenger være samfunnsmedlemmer. De ble regnet som uinteressante for statens videre liv. De pestbesmittede ble isolert med henblikk på fremtidig medlemskap. Håndhevingen av kontrollen var nådeløs, men de var ikke tapt eller overlatt til seg selv.

Sahlin har gått videre med disse idealtypene av kontroll. Hun bruker betegnelsene *grensek kontroll og disiplinering* (Sahlin 2001). Grensek kontroll handler om å bevokte en port mellom en innside og en utside. Disiplinering betyr at man skaper konformitet i henhold til visse idealer. Forskjellen ligger i måten man skaper orden ved å fjerne brysomme elementer, eller ved å påvirke dem til å innordne seg. I en studie av hjemløse viser Sahlin hvordan grensek kontroll og disiplinering virker sammen, og hvordan de samme tiltakene kan forstås som både det ene og det andre. De hjemløse ble tilordnet boliger gjennom kommunale ordninger. Ofte ble de kastet ut igjen. Utleierne ville ha dem kastet ut fordi de var til sjenanse for de andre beboerne. Kommunen kunne også kaste ut beboerne. I utgangspunktet ga de klientene tak over hodet og overvåket deres måte å håndtere boligen. Man var opptatt av den enkeltes «boevne», og kommunen foretok jevnlig kontroll med at de «klarte seg selv». Noen ble også kastet ut med henblikk på "deres eget beste" (Sahlin 1996; Sahlin 2001). Det Sahlin viser her, er at utkastelse brukes som disiplinerende virkemiddel. På samme måte som rusmisbrukere kan fratas sin bolig med den hensikt å få dem til å «skjerpe seg», blir grensen brukt til å skape disiplin. «Roy» var en uvanlig selvdestruktiv mann, som ruset seg så hardt at han ikke tok vare på seg selv på noen måte og ikke kunne overleve i lengden (Johansen og Myhre 2005: 6). Det som ikke fremgår i forbindelse med Roy i dette eksempelet, er at han mistet boplassen sin for at han skulle ta seg sammen. Han skulle spise, vaske seg, rydde rommet sitt og få struktur på hverdagen. Han skulle i det minste begynne med en av delene.

Grensek kontrollen gjelder i de aller fleste sammenhenger bare for deler av samfunns livet. Man kan for eksempel snakke om det å miste plassen i legemiddelassistert rehabilitering (LAR) som en form for utstøting, og konsekvensene er direkte og brutale for dem som opplever slikt. Men det er også en begrenset form for utstøting. Man står fritt til å oppsøke andre hjelpeinstanser. På samme måte kan man snakke om det å bli utvist fra et kjøpesenter som en form for ekskludering og utstøting. Men det å være på et kjøpesenter er ikke livsnødvendig for noen (men det kan LAR være). Utvisningene vi her snakker om inngår i en helhetlig incitamentstruktur, som tar sikte på å få avvikere til å oppføre seg mer i tråd med flertallets standarder. Den som utvises fra boliger, forventes å lære å slutte å lage bråk og sjenere naboer. Tilsvarende for LAR-pasienter som opptrer voldelig. De ble kastet ut for at de skulle «lære» at de ikke skulle bruke vold. Og de narkomane som utestenges fra kjøpesentre er velkomne når de har latt seg sluse inn i majoritetens verden og har penger til å handle med, særlig om de ikke lenger ser ut som narkomane (Lomell 2007).

Den type utstøting Sahlin tar for seg, og som det er gitt flere eksempler på, har et mer eller mindre eksplisitt disiplinerende, til dels terapeutisk siktemål. Slike partielle utvisninger kan som nevnt også

medføre døden. Holien diskuterer den høyst reelle alkoholikeren med psuedonymet Iskariot som fikk innlede denne teksten, som ble funnet død etter å ha mistet boplassen sin (Holien 1999). Også Iskariot mistet plassen av terapeutiske grunner. Holien ender med å svare negativt på spørsmålet, det var ikke institusjonen som drepte Iskariot. Men det å ta fra mennesker deres plass kan utvilsomt være medvirkende til at behandlingstrengende mennesker mister livet. Det er likevel ikke rimelig å omtale slike partielle utvisninger for grensekontroll som sådan. Grensekontrollen i Foucaults forstand, skiller seg fra disiplinen, ved statusen til subjektet for kontrollen. De spedalske var sosialt døde for staten. Deres skjebne var uten interesse. Og den sosiale død medførte som regel biologisk død. De pestsmittede var sosialt levende, og ble først sosialt døde når den biologiske døden hadde inntruffet.⁵

Hvis man skal snakke om utstøtelse, grensekontroll og ostrakisme i dag, er det først og fremst migrantene som opplever dette. I følge internasjonal lov har man rett til å forlate landet sitt, men hvem er det som vil ta i mot (Vevstad 2013)? En stadig økende andel av verdens befolkning lever i land de ikke ble født. I følge FN gjelder dette i overkant av 3 % (Cholewinski, de Guchteneire et al. 2009). De fleste er arbeidsinnvandrere eller befinner seg i flyktningeleirer. Man kan også søke beskyttelse og asyl. Men om søknaden blir avslått, blir man sendt hjem. For mange av dem som søker seg til Norge og Europa, er alternativet sammenlignbart med de ville skogene i middelalderen. Svært mange blir returnert til usikkerhet og nød.

Når dette sies, er det ikke (nødvendigvis) for å kritisere norsk innvandringspolitikk. Det må være legitimt for en stat å regulere sine grenser og mennesketrafikken over dem. Ingen kan kreve av et land at dets fysiske yttergrense skal kunne krysses uhindret, uten en form for terskel. Men man kan også diskutere hvor høy terskelen skal være. Poenget her er å vise en annen linje i historien om utstøting og ekskludering. De lange linjer i ostrakismens historie retter seg ikke ensidig mot de menneskene som bryter de moralske koder. Ostrakismen har skiftet hovedfokus fra de moralske problematiske, kriminelle, til de som tilhører den problematiske kategorien «utlending».

Ostrakismen er også tilstedeværende i vår kollektive hukommelse. Redslene fra andre verdenskrig utgjør i dag en felles moralsk referanseramme for hele den vestlige kulturkrets (hva nå det måtte være). Naziregimets industrialiserte drap på jøder, sigøynere, homofile, handicappede og kommunister, representerer den mest radikale form for ondskap, og fungerer på denne måten som moralsk referanse for all politikk. Bauman har karakterisert naziregimets måte å håndtere avvikere på som «gartnerstaten» (Bauman 1997). Staten opptre som en gartner, som luker ut uønskede elementer. I dette bildet blir mennesker som ikke er fullverdige medlemmer i fellesskapet, som oppfattes som en trussel, fjernet på samme måte som ugress. I naziregimets gartnerstat ble avvikerne ikke bare utstøtt og overlatt til den visse død. De ble aktivt myrdet. Der ligger en forskjell. Men sett i de store historiske linjer, representerer gartnerstaten en kontinuitet fra fredløshetsinstituttet og spedalskhetens kontrollregime.

I det foregående har vi sett på forholdet mellom begrepene ekskludering, marginalisering og til dels sosial kontroll. Begrepene kan illustreres med metaforer omkring kroppen. Ekskludering er en form for avlivning. Den enkelte erklæres sosialt død. Senere har vi sett hvordan den enkelte kan utsettes for partiell død, enten ved at man fratras noe av den tilmålte tid man har, eller at man utestenges fra

---

⁵ Det kan innvendes mot denne formuleringen at de er sosialt levende også etter sin død, gjennom dødskulter i forbindelse med gravlegging og dyrking av minner.

sosiale ordninger. Slik dannes en gråsoner over mot marginalisering, som i en kroppsmetafor kan betraktes som en form for lemlesting. Marginalisering innebærer at den enkelte får redusert sine tilgjengelige resurser, om enn midlertidig. Sosial kontroll fremstår i denne sammenhengen som det Foucault kalte «føyelige kropp» (1999). Uansett om man luket vekk de som ikke tilfredsstilte minimumskravet for å være med, eller om suverenen satset på disiplinerte virkemidler, var sluttresultatet en befolkning som underordnet seg.

Spesielt sosial kontroll er et begrep som dekker et mangfold av fenomener, og det er blitt tegnet et slags landskap over dette terrenget. Landskapet av sosial kontroll kan analyseres på flere måter. Skillet mellom grensek kontroll og disiplinering får fram interessante trekk ved de forskjellige historiske epoker. Samtidig er dette skillet vanskelig å opprettholde siden fenomenene glir over i hverandre.

Marginalisering er altså et begrep som viser til at noen får begrensede muligheter i et sosialt felt. Denne tilstand kan være påført med vilje, som i form av straff eller andre former for sanksjoner. I del 2 skal jeg fortsette den lett goffmanianske tilnærmingen og se hvordan marginalisering kan være et resultat av kontroll.

2. Iskariot: Sosial kontroll som fører til marginalisering

I denne delen skal jeg fortsette mitt encyklopediske forehavende og kartlegge marginalisering som fenomen i landskapet av sosial kontroll. Disse ordene dekker fenomener som henger tett sammen. Kontroll kan føre til både marginalisering og ekskludering, og marginalisering/ekskludering forutsetter en form for kontroll. Man kan saktens tenke seg kontroll uten de to begrepslekningene marginalisering og ekskludering, men ofte vil det det siktes til med å bruke marginalisering og ekskludering vise til sosiale arrangementer som er satt på plass, med kontrollhensyn.

Kontroll kan, både på gruppe- og individnivå, ha tre logiske resultater, en fjerde blandingskategori og det som er tema her: eksterne effekter. Iskariot døde, likevel uten at det var hensikten.

1. Konformitet.
2. Status quo.
3. Avvik.
4. En uavklart kombinasjon av 1-3.
5. Eksterne effekter kan være at de som utsettes for kontroll slår ut etter 1-4, men i tillegg får endret sin livssituasjon.
  - a. De kan få bedret sin livssituasjon, som ved å heve terskelen for sosial hjelp forventes en del å «ta seg selv i nakken» og finne seg et arbeid og på den måten bli økonomisk selvhjulpne. Økonomisk sett kan dette vurderes som en gevinst.
  - b. Kontrollen kan medføre at den kontrollerte settes i en mer vanskelig situasjon. Når terskelen for velferdsgoder heves, vil noen ikke lenger kvalifisere seg. De vil typisk stilles i en dårligere situasjon, altså ha mindre penger.

Det er det sist omtalte scenariet som vanligvis er utgangspunkt for studier av marginalisering, jamfør Fløtten og Wacquant over.

Ekskludering og marginalisering er ord som beskriver fenomener som utelukker eller begrenser menneskers handlemuligheter. Men ordene inneholder en tvetydighet, de kan både lyde som en beskrivelse av et resultat (tilstanden å være marginalisert) og som en referanse til en aktiv handling med det siktemål at andre skal bli marginalisert (å marginalisere som verb). Denne semantiske flertydigheten skal helst ikke føre til at det fester seg et inntrykk av at det som sies her innebærer at all marginalisering og ekskludering er resultat av viljeshandlinger og/eller konspirasjoner mot enkeltmennesker eller grupper. Siktemålet her er først og fremst å tydeliggjøre at marginalisering og ekskludering er ord som beskriver mindre ressurssterke og mer kapitalfattige posisjoner, og dernest å skissere hvilke mekanismer som ligger til grunn for denne orden.

Å snakke om sosial kontroll innebærer noen av de samme tvetydighetene (Falck og Mathiesen 1981). Kontroll kan innebære at man enten har *oversikt* og således blir informert om avvik fra en bestemt forventning, eller at man kan *forhindre/korrigere* dette avviket. Det er viktig å ikke blande disse betydningene, men vi skal også merke oss at den andre typen, evnen til å forhindre/korrigere, forutsetter den første typen, altså *oversikt*.

Kontroll i begge betydninger gjennomsyrrer alt sosialt liv. Selv det enkleste samvær innebærer at partene avgir informasjon om seg selv og vedkommendes relasjon til den andre. Som Goffman så treffende formulerer det, «man kan slutte å kommunisere, men man kan ikke slutte å avgi informasjon om seg selv» (1969). Dermed kan man også si noe om hverandre og kontrollere hverandre, både i form av overvåking og i form av muligheter for korrigerende. Samværet rommer også rikelig med muligheter for misbilligelser som grimaser, latter, skuffelse vist i stemmebruk og direkte verbalisert misnøye. Christie har vært helt spesielt opptatt av akkurat denne formen for kontroll (Christie 1982), men vi skal ikke dvele ved dette aspektet av sosial kontroll foreløpig. Foreløpig skal vi anta et styrende perspektiv på sosial kontroll, først fra statens side.

En stat er det som organiserer det indre liv innenfor et bestemt territorium. Staten er administrasjonen av den suverene makt innenfor grensene mot andre land og stater. En fundamental oppgave for staten er å kontrollere trafikken over grensene. Toll for import av varer har vært en viktig del av statens oppgaver siden statsdannelsene i Europa omkring forrige tusenårsskifte. For hundre år siden var transportmulighetene for mennesker svært begrenset sammenlignet med dagens situasjon. Riktignok hadde man i Norge forbud mot jøder, munkeordener og jesuitter nedfelt i grunnloven fra 1814, men noen vesentlig grensekontroll med mennesker som krysset grensene hadde vi ikke (Larsen 2001). Det tyvende århundret førte med seg både flere revolusjoner på transportens område og større vektlegging av grensekontroll. Kontrollen med utenlandske borgere og deres innreise til landet har blitt skjerpet gjennom hele århundret, fram til dagens situasjon der mennesker fra hele verden søker seg hit og hvor innvandring er blitt et av de mest kontroversielle politiske områdene. Med frihandelsavtaler som EU og EØS i Europa er det etablert et samarbeid om å redusere bruk av toll på varer og begrensninger på befolkningenes bevegelser. Men dette samarbeidet må ses i sammenheng med en tiltagende kontroll med frihandelsområdet yttergrense. Å kontrollere yttergrensene må under alle omstendigheter betraktes som et iboende krav for en stat.

En viss kontroll med innsiden er også påkrevet for en statsadministrasjon. Først og fremst er det nødvendig å markere en grense for hva man kan gjøre eller være for å være med i statens befolkning. Drap er et opplagt eksempel på handlinger som ikke aksepteres av fellesskapet. Det er imidlertid mye som taler for at krenkelser av religiøse og nasjonale symboler og majestetsfornærmelser har hatt

større betydning som grunnlag for eksklusjon fra fellesskapet i de tidlige stater. Fra rettshistorien vet vi imidlertid at noe av det første lovgivere gjør er å markere en moralsk grense for medlemskap.

Å kontrollere yttergrensene handler om å kunne regulere hva som befinner seg inne på territoriet, av både ting og mennesker. Foucault viser til en endring i statens, det vil si herskerens måte å tenke om sin egen befolkning på, omtrent samme tid som reformasjonen fant sted (ca. 1550). På denne tiden ble man oppmerksom på betydningen av befolkningens «helse» for landets rikdom. Det er tvilsomt om de tenkte som Marx senere skulle si det, at det er arbeid som er kilden til profitt. Det ble ikke desto mindre et politisk mål at befolkningen skulle være så frisk som mulig. Herskerne fikk på denne måten en interesse i å begrense sykdom og død. Selv om vi kjenner folketellinger tilbake til litt før år 0, var det først med sykdomskontrollen at den moderne statistikken over befolkningen ble viktig i statskunsten, hevder Foucault.

Da politiet ble etablert som egen organisasjon var formålet å sørge for at lovgivningen generelt ble respektert. Man begrenset seg ikke til (hovedsaklig) brudd på straffeloven, men håndhevet handelsbestemmelser og krav til klesdrakt. Det vi i dag kaller kriminalitet var i liten grad deres fokuserte arbeidsoppgaver. Sandmo har beskrevet hvordan staten tilkjempet seg herredømme over det vi i dag kaller voldshandlinger mellom vanlige mennesker på 1600-tallet (Sandmo 1999). Det var først med etableringen av sorenskrivere i de forskjellige bygdesentrene at staten krevde å utøve sin autoritet på dette området.

Straffelovgivningen har imidlertid fått stadig større betydning i kontrollen med befolkningen. Fra de spektakulære henrettelsene og mer eller mindre invalidiserende kroppsstraffene begynte man gradvis å benytte nye straffereformer der avvikene ble anbrakt i egne anstalter. Disse anstaltene var i en overgang rene arbeidskolonier før innesperringen begynte å bli et mål i seg selv på slutten av 1700-tallet. På denne tiden ble straff brukt flittig overfor befolkningen, i Norge opplevde vi store økninger i bruk av så vel bøter og anbringelser i straffeanstalter. Det var spesielt tyverier av alle tenkelige slag som skapte bekymringer for stat, øvrighet og dommerstand.

Men med de nye fengslene ble det også etablert et helt nytt regime i kontrollen. Det nye fengselet i Oslo var utformet slik at den enkelte fange skulle sone sin dom i ensomhet, helst i total isolasjon, men likevel slik at de til en hver tid kunne bli sett av fangevokterne. Tanken var at den straffede skulle isoleres med sine egne tanker, kun avbrutt av oppbyggelige prekener, men likevel i visshet om at vedkommende ble sett, ikke bare av vokterne, men også av Gud. Fengselet var laget slik at fangen skulle føres inn på, oppdage og ta ansvar for en livsvei der man avholdt seg fra lovbrudd og annen umoral. Slik ble moderne måter å tenke om sosial kontroll innført i de fremvoksende rettsstatene.

Det er opplagt at stater må føre en form for kontroll både med utsiden og innsiden. Denne kontrollen har endret karakter og styrke gjennom menneskenes historie. Men som antydnet finner vi kontroll med andre sentre enn staten. Jeg vil i dette sveipet over den sosiale kontrollens variasjoner nevne kontroll i familien, blant jevnbyrdige (skolekamerater, naboer, kolleger, venner) og på arbeidsplassen.

Ingen steder er den sosiale kontakten så intens som i familier. Der er handlinger så synlige for de andre medlemmene at man kan snakke om en form for gjennomsiktighet. Tradisjonelt har man snakket om at familier har vært preget av en form for patriarkat, med en pater familias på toppen, som har siste ord og «bestemmer». Med blant annet kvinners inntog i arbeidslivet, utbredelse og

aksept av skilsmisse som mulighet, er patriarkens sanksjonsmidler og følgelig hans autoritet vesentlig svekket. Foreldres forhold til barn er også endret. Oppdragelse av nye generasjoner innebærer at disse manipuleres til å opptre på bestemte måter. I familien er som nevnt handlinger synlige, og kan irettesettes med høy grad av konsistens og presisjon. Men sanksjonsmidlene er også her endret. Mens det for kun få generasjoner siden var vanlig og tillatt med fysiske avstraffelser av egne barn, er dette blitt både uvanlig og ulovlig. I stedet har det vokst fram en mindre voldelig måte å oppdra barn på, der man er avhengig av å vekke barnas egen vilje og interesse for samarbeid er viktig. Frønes har omtalt dette som «forhandlingsoppdragelse», der foreldrene forhandler med barna (2011). Riktignok har foreldre fortsatt mange typer sanksjoner til rådighet, men selve oppdragelsen har både blitt mindre voldelig og forandret karakter. Selv mellom barn og voksne er det nå mer likeverdige forbindelser i det gamle patriarkatets høyborg.

Det er vanskelig å dokumentere det, men mye tyder på at livet mellom jevnbyrdige («peers»), barn og ungdommer, også har blitt mindre voldelig gjennom det tjuende århundret. Om det er snakk om barn og unge i skolealder eller eldre «kolleger» av forskjellige slag, her finner vi en svært sterk påvirkning av de unge håpefulle. Ofte til foreldrenes store fortvilelse. Det fellesskapet som oppstår mellom jevnbyrdige unge kan være sterkt og skape bånd som varer lenge. Kan hende er det det å bli utsatt for de samme kulturelle inntrykkene i de første prøvende voksenårene som danner en felles referanse i voksenlivet? Livet blant jevnbyrdige kan imidlertid være variabelt, og for mange smertefullt og tapsbringende. De som her er omtalt som jevnbyrdige unge danner lett statushierarkier som håndheves strengt og med utstøtelse som reell trussel. Som Jonsson har beskrevet, kan det å være ung by på store utfordringer med hensyn til hvordan man forvalter sin status. Også Sandemoses begrep «janteloven» kan leses som en beskrivelse av destruktiv strid om status i et fellesskap av jevnbyrdige arbeidere i en liten by (Johansen 2008).

Arbeidslivet inneholder kontroll på mange plan. Den interne solidariteten arbeidere mellom er et velkjent tema i politikken og samfunnsvitenskapen. I det solidariske fellesskapet ligger det også en sterk intern kontroll. Ingen skal få smiske med sjefene eller funksjonærene, for eksempel ved å jobbe hardere enn de andre. De som klart og tydelig viser at de ikke støtter arbeiderfellesskapet blir frosset ut. Det var dette som lå til grunn for utstøtelsen av Sandemoses far i sin tid, og som inspirerte til boken om janteloven. Arbeiderfellesskapet kan betraktes som en reaksjon på fabrikkieernes og prinsipielt sett hvilken som helst ledelse og deres kontroll (Sandemose 2004).

Med fabrikken som metafor kan vi snakke om en minutiøs kontroll med arbeidere. Ikke bare er arbeiderne prisgitt eierne for å få arbeid, man selger sin kropp og sin tid. Tradisjonelt har man snakket om en konflikt mellom arbeid og kapital som vi har omtalt over. I utgangspunktet hadde den enkelte lite forhandlingsstyrke overfor fabrikkieierne, men som samlet fagorganisasjon ble maktforskjellene utjevnet. Men selv om vanlige mennesker i dag lever i en velstand de som levde på Marx' tid knapt kunne forestille seg, og selv om klassekonflikten ikke er så lett synlig innenfor nasjonale grenser, består fortsatt motsetningen både mellom arbeid og kapital og ikke minst mellom ansatte og ledere. Kontrollen med fabrikkansatte gikk for hundre år siden helt ned på detaljnivå. Ingeniører undersøkte arbeidsprosessene på fabrikkene ned til hver minste bevegelse for å utnytte arbeidstiden maksimalt. I den såkalte taylorismen søkte man å holde farten på samlebåndet så høy som mulig ved hjelp av direkte kontroll med alle arbeidernes enkelte bevegelser (parodiert av Chaplin i filmen «Moderne tider»).

Her oppsto det imidlertid problemer av flere slag. Man møtte motstand i arbeiderfellesskapet. Arbeiderne ble for det første «fremmedgjort» overfor sine arbeidsoppgaver. Og for det andre beskyttet de seg mot nye effektiviserings tiltak gjennom en sterk solidarisk moral. Denne moralen sa effektivt sett at man ikke skal «bryte akkorden», man skal ikke jobbe fortere enn andre, og i hvert fall ikke fortere enn "samlebåndet". På den måten vil man legge press på sine arbeidskamerater om å gjøre det samme. For arbeidsgivere og fabrikkere ble dette også et stort problem, siden de mistet en viktig kilde til kunnskap om å forbedre arbeidsprosessene. I konkurranse med andre bedrifter var det avgjørende at man kunne produsere mest mulig effektivt, men arbeiderne motsatte seg gjennom den solidariske arbeiderkulturen å bruke deres intime kjennskap om arbeidsprosessene til slike formål. Etter klasseforliket mellom kapitaleiersiden og arbeiderbevegelsen i 1935 («Hovedavtalen») og spesielt etter 1945 ble det utviklet klassesamarbeid på flere områder (se for eksempel Olstad 2010). Arbeidere fikk representanter i styret på bedriften og det ble eksperimentert med forskjellige former for demokratisk styre. Og ikke minst ble den minutiøse kontrollen med arbeidernes enkeltbevegelser etter hvert lempet, etter hvert dukket det også opp andre strømninger i arbeidslivet. På en bilfabrikk i Japan utviklet man en måte å organisere driften der man ga arbeiderne større spillerom for egen organisering av arbeidet. I stedet for å dele opp arbeidet i små enkeltoperasjoner lot man mindre enheter av arbeidere få ansvar for flere arbeidsprosesser. Og arbeiderne viste seg denne tilliten verdig, ved at produksjonen ble effektivisert og Toyota er i dag både en av de største bilprodusentene på kloden og ikke minst kjent for å levere kvalitet. Organiseringen av produksjonen på den omtalte måten kalles «Lean Manufacturing», og fikk raskt vid spredning.⁶

Men mens arbeiderfellesskapet motsatte seg funksjonærenes fellesskap, vokste middelklassen fra å bestå av et mindre sjikt mellomledere som aspirerte oppover, til å bli den dominerende samfunnsklasse. Som lærere på alle nivåer, funksjonærer (byråkrater i ekspansiv privat og offentlig administrasjon) og i stadig flere profesjoner kom de velutdannede til å dominere stadig flere posisjoner og kom med gunstig lønn til å dominere hele det politiske landskapet. Men den tilliten som etter hvert var blitt arbeiderne til del smittet ikke umiddelbart over på middelklassen i deres yrkesutøvelse. Snarere ble det utviklet stadig nye verktøy for å styre deres arbeid i minste bevegelse. Målstyring og virksomhetsplanlegging høres ut som fornuftige tiltak i et hvilket som helst foretak, men disse styringsverktøyene var bare begynnelsen på en tiltagende stramming av kontrollen. Med det som kalles «New Public Management» tok denne utviklingen en ny omdreining, og i dag er det mange innenfor undervisningssektoren, forskning og andre funksjonærer som hevder det tar like mye tid å rapportere det man gjør som det tar å gjøre den jobben de faktisk er satt til å gjøre.

Samfunnsutviklingen har lagt til rette for kontroll med enkeltmennesker på en helt ny og omfattende måte. På den ene siden har de teknologiske fremskrittene muliggjort registrering av handlinger og bevegelser i hittil ukjent omfang. «Datalagringsdirektivet» ble innført i 2011. Dette direktivet innebærer at all kommunikasjon/trafikk på internett skal lagres hos de forskjellige leverandørene i et år før de slettes. Hvor utenkelig var det ikke å kreve, samle inn og spare på kopier av alle brev som ble sendt for 100 år siden? I dag registreres økonomiske transaksjoner, man registreres av kameraer som kan gjenkjenne ansikter foruten at det befinner seg langt flere mennesker som har overvåking

---

⁶ Lean manufacturing er i dag blitt en merkevare innen ledelse, der bedrifter tilbys (svært kostbare) kurs i å strømlinjeforme alt fra produksjonslinjer til saksbehandling. Fra å være et program for å utnytte arbeidernes kunnskaper og ferdigheter, gjennom å gi dem mer tillit, knyttes begrepet nå til de store trendene innen arbeidslivet, hvor makt skyves opp i hierarkiene (jmfør «målstyring» og «New Public Management» nedenfor).

som arbeid i de offentlige rom. På den andre siden er livet regulert ned til små detaljer. Spesielt gjelder dette arbeidslivet. De som arbeider med administrasjon innen offentlige eller private organisasjoner skal følge nøye utarbeidede regelverk om saksbehandling og budsjett. De kontrolleres av revisjonsfirmaer, offentlige myndigheter som «tilsynene» (mat-, helse-, skjenke- m.m.) og i internkontroller.

Kundene utgjør en annen form for kontroll med om man driver effektivt og fører seg riktig i markedet. I og med at forbrukere antas å velge de billigste og beste produktene kan man betrakte endringer i handlevaner som en måte å kontrollere private foretak. Da reglene for utregning av merverdiavgift ble endret, var det en viss uro for at bedriftene ville unnlate å senke prisene tilsvarende som reduksjonen i offentlige avgifter. Da ble det fra (den sosialdemokratiske) regjeringen hevdet at konkurransen i markedet ville sikre at det som skulle være et tilskudd til forbrukerne, ikke havnet i lomma på bedriftene (Johansen 1999). At det ikke gikk etter planen er en annen sak (Bogen 2009), poenget er å gi et eksempel på at markedet med sin åpenhet i seg selv kan være et virkemiddel i kontrollhenseende.

Åpenhet er et prinsipp som løftes fram i stadig flere sammenhenger. Fra 2009 har vi i Norge hatt en offentlighetslov som skal gjøre forvaltningen mer gjennomsiktig. Fra før har vi hatt en uavhengig presse. Man kan også hevde at det elementet som gjør små samfunn bedre kontrollert (jamfør Christies sosiologi) er den åpenhet med hensyn til enkeltpersoner som der gjør seg gjeldende.

Hvor gjennomsiktig samfunnet er blitt blir tydelig hvis vi ser det utenfra, fra dem som ikke får være med. Amelie (2010) har med boken om livet som irregulær immigrant synliggjort mange av de områdene der enkeltmenneskene i dagens norske samfunn er synlige for myndigheter.

De fleste mennesker vi omgås er gjenkjennelige ved navn. Og om to heter det samme, kan man presisere ved henvisning til ytre kjennetegn eller opprinnelsessted, eventuelt alder. I tidligere tider viste navnet til slektskap, -sen-navnene stammer fra en slik tid mens andre etternavn viser til slektens bosted. I 1964 fikk vi innført personnumre i Norge. Sammen med fødselsdatoen ble hver enkelt borger tildelt en unik sifferkombinasjon. Etter dette er statens identifikasjon av de enkelte borgere blitt entydig. Hver og en av oss fikk det Goffman kaller en «identity peg», en knagg man kan henge informasjon om oss på (Goffman 1989). Personnumrene er den knaggen som forbinder alle de andre opplysningene slik at de kan settes sammen om en enkelt person.

Det er ikke hensikten her å kritisere innføringen av personnumre. Kontroll behøver ikke være negativt. Personnumre var et viktig skritt på veien til det samfunnet vi lever i dag på godt og vondt. Dette merkes ikke minst av mennesker som prøve å leve normale liv uten personnumre i dag, som irregulære migranter. Amelie forteller om sitt liv uten lovlig opphold i landet. Når man oppholder seg uten tillatelse et sted er man naturligvis engstelig for å bli tatt av politiet til enhver tid. Det betyr at man hele tiden «ser seg over skulderen» og unngår å bli observert. Mye tyder imidlertid på at man over tid føler seg mer komfortabel med å bevege seg i offentlige rom, selv om politiet måtte passere. Det er sjelden politiets stopper folk på gata, om de ikke deler karakteristika med gatenarkomane (Finstad 2000; Sollund 2007), og det er vel noe man erfarer etter hvert. Men man kan ikke ha arbeid.

Uten oppholdstillatelse har man ikke arbeidstillatelse, men inntil nylig har det vært mulig å få skattekort likevel. Dette fordi registrene ikke har vært samkjørt. Da skattemyndighetene sjekket de som hadde skattekort opp mot folkeregisteret oppdaget man mange som arbeidet uten

oppholdstillatelse. For mange betydde dette at de mistet muligheten til å arbeide, enda de hadde gjort dette i mange år. En gruppe etiopiere protesterte med en sultestreik i Oslo domkirke vinteren 2011. Amelie klarte seg med svart arbeid. Hun hadde vaskejobber og klarte seg med inntekten fra disse mens hun studerte. Men en dag falt hun og slo seg, og var redd hun hadde brukket armen. Hvordan skulle hun klare seg når hun ikke kunne jobbe? Hun hadde ingen rett til sykepenger eller andre velferdsordninger. Og, kunne hun gå på legevakten? Man har ikke krav på helsehjelp om man ikke har lovlig opphold. Ville de rapportere henne til politiet? Som irregulær i landet mangler man mulighet til å nyte godt av mange garantier som de fleste av oss tar for gitt i vår hverdag. Vi er garantert økonomisk støtte ved bortfall av inntekt, om det skyldes ulykker, tap av arbeid eller sviktende helse. Helsevesenet er på samme måte som utdanning praktisk talt gratis. Folk uten oppholdstillatelse må betale for pleien de får. Det står mellom å levere personnummer eller penger.

Amelie gikk på videregående skole selv om hun ikke hadde lov til å være i Norge. Det fremgår ikke direkte av boken hennes, men det kan se ut som rektoren på skolen lot henne få gå der selv om han visste. Dette utgjør likevel en sikkerhetsrisiko for familien, i og med at noen vet om dem, og hvor de til tider oppholder seg. Når familien ble begjært utsendt, fikk de imidlertid støtte i lokalsamfunnet. Men hva skjer den dagen skolevesenet blir pålagt å samkjøre sine registre med folkeregisteret? På samme måte er man i realiteten avkrevd et personnummer for å få vanlig helsehjelp.

I de senere år er det blitt åpnet for at irregulære migranter som oppholder i riket skal ha rett til akutt helsehjelp. Kirkens bymisjon har også åpnet et helsesenter for denne gruppen i Oslo. Men denne gruppen har det til felles med fredløse i middelalderen at det også var forbundet med straffeansvar for regulære medlemmer av samfunnet å yte bistand til dem.

Livet som «irregulær» er usikkert på helt fundamentale måter. I tillegg til det som er nevnt, kan man ikke ha bankkonto eller betalingskort. For å få dette kreves identifikasjonspapirer. Man kan ikke opprette telefonabonnement. Og hva hvis man blir utsatt for lovbrudd? Man kan ikke gå til politiet.

Mennesker som oppholder seg i Norge uten tillatelse over tid illustrerer i hvor stor grad hver enkelt av oss er innvend i registreringssystemer som har kontrolldimensjoner. Samtidig er de også usynlige for mange kontrollmuligheter. Den som bare betaler med cash, noe som i stigende grad fremstår som mistenkelig, får ikke registrert sine bevegelser og sine handlevaner. Den som bare ringer fra fasttelefoner og telefonkiosker, er ikke like synlige for registrering av teletrafikk som brukere av mobiltelefoner.

Men man kan overvåkes om man bruker epost som alle andre. Og man fanges opp av kameraer i mange av byens rom. Det finnes allerede teknologi som kan gjenkjenne ansikter. Da er det bare et tidsspørsmål før vi blir nødt til å bestemme om vi skal «samkjøre» også disse registrene.

På alle livets områder kan man oppleve å få reduserte muligheter. Det er en del av livet og omgangsformene at man påføres sanksjoner dersom man ikke opptre etter omgivelsenes ønsker. Sanksjonene tar som regel form av en reduksjon i muligheter på et sosialt felt. Noen ganger er reduksjon i muligheter tilsiktet, andre ganger er det en følge av den kontroll som er innebygget i alt sosialt liv. Det er ingenting mystisk eller uvanlig ved dette. Det er en del av livet blant mennesker. Men mye tyder på at manipulasjon av den enkeltes livssituasjon, som styringsstrategi, er blitt særlig viktig i velferdsstaten og den nyliberale epoke. Iskariots død forteller om styring gjennom å frata

goder.⁷ Forfatteren av historien finner ingen å klandre. Han konkluderer som sine informanter, Iskariots venner og med-drunkere, med at det tross alt er de selv om løfter flaska til munnen. Det er deres eget ansvar. Men vi ser også en styringsform.

I del 3 skal jeg fokusere oppmerksomheten om mer formalisert kontroll. Både den som er innarbeidet i vår økonomiske samfunnsform og den institusjonaliserte straffen. Poenget skal bli at disse to sfærene vokser sammen.

3. Blink! Om pengestraffer

For å se betydningen av marginalisering i vår tid trengs noe mer utviklede begreper for å beskrive dagens samfunn. Jeg skal løselig ta utgangspunkt i Foucaults begrep «governmentality» (Foucault 2002; Dean og Villadsen 2006; Foucault 2007). Begrepet «governmentality» viser til en styringsform der den enkelte får større ansvar for å styre seg selv, den enkelte blir stilt overfor situasjoner der man selv må velge (Neumann 2003). Et element i governmentalitybegrepet er reduksjonen i bruk av tvang. Her skal vi hefte oss mest ved hvordan valgene formes gjennom incitamenter

Foucault fremhevet at vi i vår tid er vitne til fremveksten av en form for styring med mindre bruk av overlegen fysisk makt. På den ene siden kan man si at det ikke er så veldig mye nytt i dette begrepet. Allerede Ross hadde dette som utgangspunkt, at den (da) moderne formen for sosial kontroll var kjennetegnet av et fravær av fysisk maktbruk (Ross 1932, opprinnelig 1901). Allerede hundre år før Foucault var dette et viktig element i den fremvoksende samfunnsvitenskapens analyser. Vi finner det også innbakt i andre av klassikernes arbeider. Durkheim hevdet for eksempel at straff (strafferett) gradvis ble, og blir erstattet med privatrettslige reguleringer (kontrakter) (Durkheim 1984).

Når utgangspunktet er Foucaults analyse av nyliberalismen, krever det to reservasjoner. For det første utgjør de dimensjoner som løftes fram her bare en del av denne tradisjon. Grovt sett kan man skjelne mellom nyliberale styringsstrategier som «incitamenter» og «programmer», og samspillet mellom disse. Her reduseres analysen til å handle om incitamenter. Dette er en i utgangspunktet utilgivelig forenkling, men forhåpentligvis vil resultatet rettferdiggjøre valget.

For det andre kreves det et begrep om liberalisme. Det kan hevdes at flere av Foucaults verker handler om den liberale statens gjennombrudd omkring 1800. Den liberale staten er banalt sett en stat som opphever privilegiesystemer og stavnsbånd, som opphever eneveldet og erstatter det maktfordeling og folkestyre, og som oppmuntrer til handel og personlig initiativ. Det er økonomisk og politisk teori. Liberalismens foregangsmenn drømte om at eiendomsretten skulle gjøre alle velstående og lykkelige. Så snart merkantilismens stengsler ble opphevet, skulle den menneskelige skaperkraft slippes løs, til alles (gjensidige) glede. Staten skulle trekke seg tilbake, og helst nøye seg med å straffe lovbrutere. Liberalistene (og før dem «fysiokratene») så for seg samfunn der pengenes

---

⁷ Christie (1966) bruker uttrykket «de fratagbare goder» og deres økonomi. Se også «Pinens Begrensning» og diskusjonen der om hvordan man styrer de som ingenting har (Christie 1981).

drivkraft skulle sette fart på økonomi og samfunnsliv. Selv om den liberale statens historie skulle bli noe mer brokete⁸, vil jeg i fortsettelsen ta utgangspunkt i dette bildet av liberalismen.

Den liberale drøm

Med governmentalitybegrepet får man fanget inn de viktige trekkene ved vår nyliberale samtid, oppsummert som at befolkningen styres mer «indirekte». Slik skapes også en forbindelse med de trekk som er gjenstand for mest politisk interesse i beskrivelsene av de siste 30 år, markedsliberalismens renessanse. Betydningen av nyliberalismen merkes først og fremst i at det forsøkes etablert markeder på stadig flere samfunnsområder. Det snakkes for eksempel om privatisering av stadig nye sektorer. Dette er relevant i vår sammenheng, ettersom markeder nettopp er et eksempel på indirekte styring. Og dette gjennomstyrer hele vår samfunnsform.

En slik påstand krever imidlertid at vi presiserer den noe mer. Det er ikke tilstrekkelig å snakke om at «man styrer seg selv». Først og fremst styrer man seg selv gjennom å få ansvar for egen skjebne. Men skjebnen henger ikke i løse luften. Om man lever et liv med overflod av goder, krever dette at man tilpasser seg storsamfunnets krav på en rekke punkter. Et lite riss av disse krav vil illustrere poenget.

Man må ha et godt lønnet arbeid. For å få dette arbeidet kreves det enten utdanning eller annen arbeidserfaring, helst begge deler. Og det kreves at man har en ordnet livssituasjon og ivaretar vedlikeholdet av en selv (et hjem som gir trygghet og kanskje glede). Alt dette krever både langsiktig planlegging og nøysomhet. Men mest av alt kreves det at man tilpasser seg omgivelsenes krav. På skolen og senere utdanningsinstitusjoner må man tilegne seg den kunnskapen som kreves, slik at man kommer godkjent gjennom eksaminasjoner. Man må beherske seg med hensyn til festligheter, hva enten de inneholder rusmidler eller ikke. Om man bruker for mye tid på fest og eller dataspill, risikerer man å ikke klare kravene.

Det er ingen som tvinger noen til å gå på arbeid. Men om man lar være i for stor utstrekning, mister man dette arbeidet. Å få gjort arbeidet på en tilfredsstillende måte krever at man organiserer resten av døgnet etter dette. Det er nødvendig å få sovet et visst antall timer, og det kreves en viss tilførsel av næring.

Styring i vår tid handler om å få mennesker til å arbeide eller å forberede seg på dette. Den viktigste mekanismen for dette formål er at den som er utenfor arbeidslivet mister muligheter til å skaffe seg goder som forbindes med et godt liv.

Det å ikke få arbeide er derfor straff nok i seg selv for den enkelte. Utsikten til ikke å ha arbeid er tvingende nok for de fleste mennesker til å tilpasse seg. Her er det relevant å se hvordan det å miste arbeid fungerer som straff. Straffen ligger i fraværet av goder.

På mange måter ligner slike straffetrusler på strafferettslige sanksjoner helt generelt i moderne tid. Det rettsstatlige prinsipp som styrer moderne strafferett, er at straffen skal være forutsigbar. Den skal i størst mulig grad være lik for like lovbrudd, slik at den enkelte kan beregne hva slags konsekvenser som følger. Tilsvarende kan det hevdes at man vet konsekvensene om man ikke

---

⁸ Stikkord er arbeiderbevegelsen, sosialdemokrati, kolonialisme og verdenskriger.

tilpasser seg arbeidsmarkedets krav. Og om man ikke gjør det, er man selv ansvarlig for følgene. Kjernen i governmentality som styringsform, er nettopp at den enkelte ansvarliggjøres.

Når man innen governmentalitylitteraturen snakker om at den enkelte blir gjort ansvarlig for sin egen livssituasjon, er dette således i bunn og grunn en liberal tanke og praksis som har fulgt vår samfunnsform mer eller mindre siden den franske revolusjon. Med markeder styres befolkningen gjennom en nøye tilpasset struktur av incitamentener.

Samfunnslivet som incitamentstruktur

La meg utvikle bildet av samfunnslivet som incitamentstruktur:

Natt blir til dag. Etter å ha vært på do, og etter å ha tatt på seg klær, ordner de fleste mennesker seg noe å spise. Noen nøyter seg med en kopp kaffe, og stadig færre en sigarett, men de fleste starter dagen med et mindre måltid.

Hvor kommer maten fra? Den er, igjen for de flestes vedkommende, kjøpt i butikken. Penger har man fått inn på konto, direkte fra arbeidsgiver. På de fleste av årets dager går man til nettopp arbeidsgiver etter at frokosten er fortært. Barn skal kanskje leveres først og andre ærender kan komme imellom, men i den store sammenhengen går voksne mennesker på jobben. Unge mennesker går på skolen eller andre utdanningsinstitusjoner.

De går på jobben for å få penger til å kjøpe frokost og andre måltider. Og betale for husrommet de har. Og klær. Og ferie. Og for å spare til andre ting de ønsker seg.

Hvorfor nevne disse trivialiteter? Poenget er at hele vårt samfunn er organisert som en incitamentstruktur der det enkelte menneskes behov for mat, husly og bekledning er koblet sammen med tilveiebringning av slike goder. Den liberale samfunnsform er grunnleggende sett en sammenstilling av behov og arbeidskraft på en slik måte at mennesker bidrar til produksjon av goder av seg selv.

Velferdsstaten har på viktige områder moderert arbeidernes avhengighet av denne strukturen, eller som Esping-Andersen formulerte det, redusert arbeidernes varekarakter. Men også i sosialdemokratiets tidsalder ble stadig mer av samfunnslivet organisert under markeds mekanismer, ikke minst gjennom svekkelser av naturalhusholdningens siste bidrag til husholdningene.

I den moderne samfunnsformen er det lite som lages av den enkelte, som produseres og konsumeres av samme person eller innen samme familie. De aller fleste goder krever penger. Vi lever på mange måter i pengenes diktatur. Samtidig har det store flertall i Norge rikelig tilgang på penger, sammenlignet med hva det koster å holde seg i live.

Det enkle poenget her er at samfunnet er organisert som en helhetlig incitamentstruktur. Denne strukturen dekker alle nivåer. Ikke minst offentlig forvaltning. Dette viser seg også om man går i detaljer. Hvis man vil at det skal bosette seg leger i Finnmark, setter man ned skattene for doktorer som bosetter seg i det fylket (Kommunal- og regionaldepartementet 2004). Ingen blir tvunget, man skaper en situasjon der det blir mer fordelaktig å bevege seg i den retningen man ønsker rent politisk. Og det som skjer er at det faktisk er noen som flytter seg slik man la til rette for, helt av seg

selv. De vil det, og velger det. Og tilsvarende, hvis man ønsker å ha produksjon av en bestemt type et bestemt sted, i et distrikt, så kan man gi subsidier (om EØS-avtalen tillater det). Hurtigruta kan ikke opprettholde driften med det passasjergrunnlaget de har, men får støtte av staten til å fortsette seilasene opp og ned kysten.

En incitamentstruktur er en organisering av belønninger som skaper flyt av mennesker til ønskede posisjoner i passende mengder. Det er en måte å forme menneskers omgivelser, slik at de tar de ønskede valg. Man påvirker den enkeltes valgsituasjon, gjennom kombinasjoner av belønninger og sanksjoner.

De fleste mennesker i dag er bundet opp i incitamentstrukturen på mange forskjellige måter: banklån, arbeidskontrakter, forsørgelsesansvar med mer. Et banklån føles som bindende, og alt annet enn frihet, men er ens eget valg. Om man ombestemmer seg, skal det helst være sikkerhet i det man har lånt. Man velger blant de muligheter man har til arbeid, og må ta det ansvar som følger av valget. Barn er for mange det mest verdifulle de har, men med forsørgelsesansvaret er det også mange valg man ikke lenger kan ta.

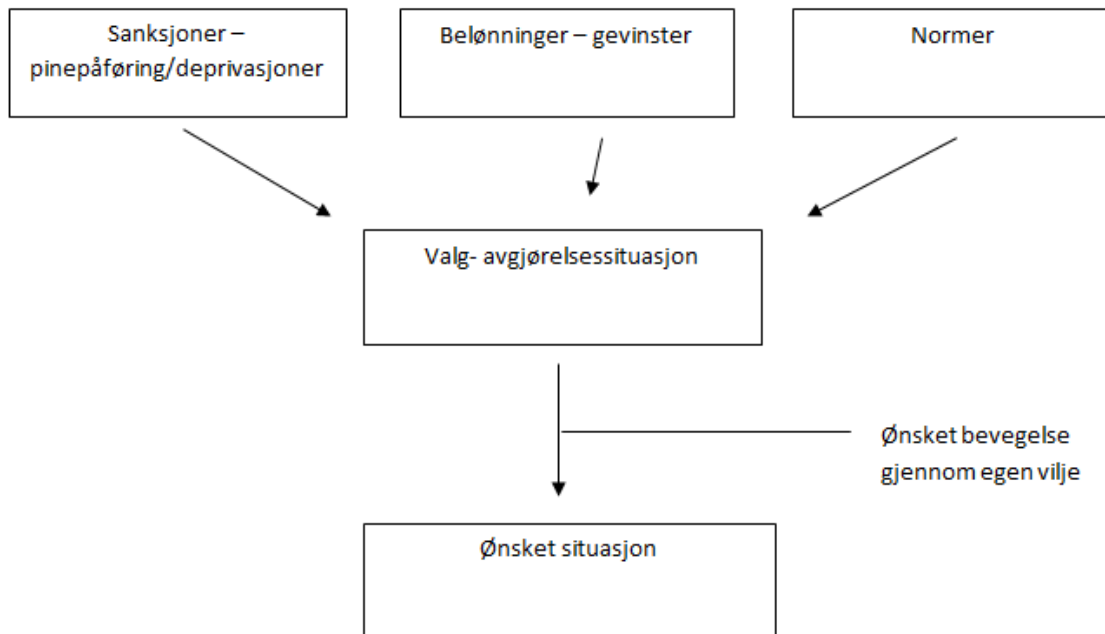
Poenget er å hevde at begrepet incitamentstruktur gjelder universelt i vår samfunnsform, også for de som klarer å skaffe seg det de trenger gjennom arbeidsmarkedet. Vi omtaler disse menneskene som «autonome». Innledningsvis ble autonomi knyttet til det å ha sine fulle evner, alle sine lemmer i god bruk, i tillegg til den sosiale kompetanse som kreves for å tilpasse seg. Samfunnet er organisert som en incitamentstruktur, basert på et begrep om normalitet som samsvarer med det vi kaller å være «frisk».

Men incitamentstrukturen er mer tydelig når vi snakker om de som ikke er autonome, de som trenger en eller annen form for hjelp i den sosiale formasjonen vi i dag opplever som naturlig. Vi så tidligere hvordan sosialhjelpen til enhver tid har vært utformet slik at den skal presse mennesker inn i en så selvhjulpne posisjon som mulig. Med Midré ble (praktisk talt) alle velferdsordninger omtalt som avgrensingsinstitusjoner (Midré 1995). Terskelen for å gi hjelp har alltid blitt satt slik at man skal holde de uverdige unna godene, og å stimulere dem til å benytte de mulighetene som arbeidsmarkedet tilbyr. Med arbeidslinja i sosialforvaltningen har markedstenkningen forsterket sin posisjon på dette feltet, så fordelingen av belønninger og deprivasjoner er endret. Men prinsippet er det samme som tidligere.

Incitamentstrukturen kan illustreres slik:

Figur 2: Incitamentstrukturen:

Ansvar

Det nye med governmentality er ikke den styringsmessige mekanismen. Det nye er omfanget av denne styringsformen. Og med utbredelsen av governmentality som regjeringsform, får vi også en spredning av ansvar. I et marked er den enkelte selv ansvarlig for å ta de rette valgene og å tilpasse seg. Det gjelder så vel overfor helsevesenet som i strømmarkedet. Livsstilssykdommer har typisk lav status. Hjertelidelser og diabetes 2, som resultat av overvekt og dårlig kosthold, blir nedvurdert som lidelser. Enda verre er det naturligvis for røykere og de narkomane. På samme måte som man ikke synes synd på de som er "fyllesjuka", er det mindre synd på de som har fått somatiske lidelser som følge av deres (valg av) livsstil. Dette er kulturelle særtrekk, som sammenfaller med liberale verdier. Man har ansvar for følgene av de valgene man tar, og må utholde konsekvensene.

I strømmarkedet fortøner disse mekanismene seg noe annerledes. Med varierende strømpriser mellom de forskjellige leverandørene, må den enkelte (husstand) orientere seg i et skiftende marked. Men straffen for ikke å følge med, er ikke så dramatisk som i eksempelet over. Man risikerer i verste fall å betale for mye. Men om man skulle havne i økonomiske vanskeligheter, nytter det lite å klage dersom man ikke har funnet den billigste leverandøren av strøm. Da kan man "takke seg selv".

Regulering

Hvis vi løfter blikket litt, ser vi at svært mange av de momenter som har blitt fremhevet i det foregående har tilsvarende kjennetegn. Innføring av arbeidslinja i sosialhjelpen er bare ett eksempel på at man har skapt en situasjon der muligheten for å miste goder er blitt mer finmasket og tilpasset

forskjellige egenskaper (Midré 1995). Men dette er igjen bare ett av mange felter der staten har gått inn med indirekte styringsmidler (en slags oversikt finnes hos Veggeland 2010).

Det å bruke markeder som modell for organisering og administrasjon av goder, er således noe som ikke avviker fra viktige styringsprinsipper. Når Post, tele, strøm og helse forvaltes gjennom «kvasimarkeder» (Claes og Mydske 2011), betyr det at man innfører incitamentstrukturer der man tidligere så styring gjennom direktiver og direkte bestemmelse.

Men slike incitamenter er ikke utelukkende en egenskap ved markeder. Svært mye lovgivning er også utformet i form av fordeler som kan oppnås ved ønsket tilpasning, og tilsvarende deprivasjoner dersom man ikke opptrer i samsvar med ønskede standarder.

Det motsatte av incitamenter er således ikke regulering. Det vi må stille opp som motsats til bruk av incitamenter som styringsverktøy, er direkte statlige inngrep. Vi kan følgelig skjelve mellom direkte og indirekte styring. Direkte styring forbinder vi som oftest med de sosialistiske statene i østblokken og andre steder.⁹

I politisk strid blir forholdet mellom regulering og marked satt som motpoler, gjerne forbundet med ideologiske uttrykk som sosialisme og kapitalisme. Dette er misvisende karakteristikker, sosiologisk sett (Harcourt 2011), selv om det selvfølgelig er ideologiske forskjeller mellom høyre- og venstresiden i politikken. For det første er alle markeder regulert, - de er sosiale institusjoner (Polanyi 1957). For det andre, og det er viktigere her, kan også regulering være en del av en incitamentstruktur.

Hviler all lovgivning på en trussel i sisteinstans? Er det slik at alle lover krever å bli etterlevd med en straffetrussel "bak speilet"? Dette er riktignok et omdiskutert tema, men det fremføres av førende størrelser som Hart (1994)¹⁰. Her ligger det under alle omstendigheter et viktig poeng: I den grad lovgivningen kan sies å hvile på en underliggende straffetrussel, utgjør den også en del av incitamentstrukturen. På samme måte som goder, utgjør pinsler og deprivasjoner en form for atferdsregulerende stimuli.

Dette poenget blir ikke mindre tydelig om vi ser historisk på saken. Innenfor den liberale doktrine er det et sentralt poeng at staten skal gjøre så lite som mulig ut av seg, og overlate det meste til en form for spontan orden. Unntaket er straff. Å vokte den strafferettslige yttergrensen av samfunnet blir innen liberalismens politiske filosofi ansett som kjernen av statens virke, en kjerne man aller helst ikke skal bevege seg utenfor. Liberalismen har tradisjonelt vært tilhengere av reduksjon av statens aktivitetsområde, det gjaldt så vel på 17-, 18-, 19- og 20-hundretallet. Men, også straffen ble av de opprinnelige liberalere (de såkalte "fysiokratene" i andre halvdel av 1700-tallet) tegnet opp etter modell fra markedet. Tanken var at straffen skulle være utmålt slik, at den enkelte etter å ha kalkulert fordeler mot ulemper skulle komme til den konklusjon at det ikke lønte seg. Man snakket følgelig om å sette "priser" på forskjellige lovbrudd (Harcourt 2011).

Om prisen er negativ, utgjør det ingen prinsipiell forskjell. Hvis all lovgivning, og dermed regulering, kan sies å hente sin kraft gjennom latente straffetrusler, må regulering forstås som en del av

---

⁹ Onde tunger vil ha dette til også å gjelde sosialdemokratiet rett etter maktovertagelsen på 40-tallet (Veggeland 2010). Dette er uansett misvisende, men det er riktig at man hadde slike ambisjoner på denne tiden i Arbeiderpartiet (Olstad 2010).

¹⁰ Jeg og mange sosiologer mener uansett dette er feilaktig (Johansen 2008).

incitamentstrukturen. Slik sett er forskjellen ikke så stor mellom marked og regulering likevel (Østerud 1979). Begge deler inngår som nødvendige elementer i en incitamentstruktur.

Et viktig poeng i denne sammenhengen er at incitamenter ikke behøver å ta juridisk form av straff. Lovene gir en rekke alternative sanksjonsmidler til ren straffepåføring. Sanksjoner som til dels kan være vanskelig å skjelve fra straff i pinenivå, men som like fullt ikke er for straff å regne. Det kan dreie seg om pengesanksjoner som "gebyrer" og "avgifter", erstatning og inndragelse. Eller som i sosiallovgivningen, goder man ikke får dersom man ikke har oppført seg ønskelig på arbeidsmarkedet (sagt opp sitt arbeid). Men det kan også være immaterielle goder som rett til å drive næringsvirksomhet, som blir trukket tilbake.

Governmentality som incitamentstruktur

Samtidig er den enkelte i stigende grad overlatt ansvaret for sin egen mulighet til å klare seg. Utdannelse er en stadig mer nødvendig betingelse for å få arbeid. I tillegg til å kunne spesifikke teknikker eller å ha bestemte former for kunnskap, kreves det av stadig flere at de skal være "fleksible", at de skal kunne tilpasse seg nye arbeidsoppgaver. Det å være autonom på arbeidsmarkedet krever følgelig ikke bare utdanning, men også en metautdanning, som å kunne lære å utføre nye oppgaver (Sennett 2001).

Som vi også har sett er det å skaffe seg slik autonomi, og å opprettholde den, i økende grad også overlatt til den enkelte. I skolevesenet har de blitt mer og mer populært å la elevene ta "ansvar for egen læring", helt ned i barneskolen. På medisinsens område forventes det i stigende grad at den enkelte skal være sin egen "helseminister" (Neumann og Sending 2003). Dårlig helse, altså redusert autonomi, gjøres i større grad til noe som er ens eget ansvar. Man blir, som tidligere sagt, nødt til å bære konsekvensene av dårlige livsstilsvalg selv.

I tillegg til at samfunnsformasjonen som helhet kan analyseres som en incitamentstruktur, er det i moderne samfunn også slik at straffen inngår i denne helheten. Straff er ikke lenger ekskluderende, men et disiplinerende tiltak. Straffen skal forme den enkelte til å bli selvtilstrekkelige individer. Enhver midlertidig utstøtelse har en formende eller pedagogisk begrunnelse og hensikt. Også fengselet fremtrer i den nyliberale orden som en del av incitamentstrukturen.

Nyliberalismens overordnede kontrollparadigme er å styre gjennom mennesker egne valg. De som velger feil bøter med reduserte muligheter, enten som direkte redusert handlingsrom (sitte i fengsel, redusert betalingsevne) eller ved svekket autonomi (dårligere karakterer, svakere kompetanse). Riktignok er det store forskjeller på de forskjellige incitamentene i helheten. Tradisjonelt straffende virkemidler skiller seg ut ved å være vesentlig mer invalidiserende enn andre måter å styre mennesker atferd og handlinger. Det er like fullt meningsbærende å snakke om så vel belønninger, terskler for hjelp, subsidier og straff som en helhet av incitamenter.

Den nye kontrollen virker ikke bare gjennom direkte trusler om straff eller annen pinepåføring. Denne kontrollen virker gjennom trusler om å etterlate den enkelte med redusert autonomi, med dårligere forutsetninger for å klare seg på arbeidsmarkedet og i samfunnslivet for øvrig. Med redusert autonomi blir den enkelte marginalisert, i den forstand at vedkommende får redusert sine ressurser og muligheter. Men i visshet om dette, velger man i stedet "riktig".

I denne delen er governmentality blitt sammenstilt med fremveksten av reguleringsstaten og konkretisert til incitamentstrukturer. Den liberale politikkenes løfter om at staten skal trekke seg tilbake er ikke innfridd, snarere er det slik at statens virkemidler har endret karakter.

Nyliberalismen har medført en sterk forskyvning i statlige styringsmidler. Med denne forskyvningen har også betydningen av ansvar blitt forsterket. Dette ansvaret er ikke begrenset til strafferettens område. Den enkeltes ansvar utløses gjennom de stadig flere valg man er stilt overfor.

En følge av denne endringen, er at straffen har mistet betydning. Straffelignende stimuli er i dag systematisk spredd utover alle samfunnsmessige områder. Det som kalles straff og administreres gjennom de strafferettslige institusjonene, utgjør til dels sterkere virkemidler av repressiv art, men kan ikke lenger forstås isolert fra den øvrige og nesten altomfattende incitamentstruktur. De daglige blink i fotobokser er på denne måten et bilde på vår samtid.

Avslutning: Nålestikk i den liberale utopi

Jeg spurte innledningsvis hva som er felles for Iskariot, «desperat» og alle de som daglig mottar forenklete forelegg for å ha kjørt for fort. Jeg har brukt den desperate unge damen til å illustrere marginalisering som fenomen med utgangspunkt i kroppen. Marginalisering innebærer at en person eller en gruppe mangler virkemidler, være seg fingre, armer eller ben, til å opprettholde sitt liv. Desperat manglet nese, noe som satte henne utenfor ekteskaps-, eller kjønnsmarkedet. Illustrerende nok er fellesbetegnelsen «marked». Uten et passende utseende manglet virkemidler til å komme inn på en avgjørende sosial arena. Iskariot manglet også virkemidler til å opprettholde sitt liv, men ble støttet av velferdsinstitusjoner som ga ham husly. I sosialarbeidernes bestrebelser etter å gjøre Iskariot mer selvhjulpen, satte de en terskel for ham som han ikke klarte å komme over. Historien om Iskariot viser hvordan velferdsstaten manipulerer med goder for å gjøre samfunnsmedlemmer autonome. Forfatteren diskuterer de åpenbare moralske dimensjoner, skal noen klandres for Iskariots død? Poenget her er imidlertid analytisk: Velferdsstaten innebærer en ny form for økonomi, «de fratagbare goders» økonomi. Iskariot illustrerer hvordan samfunnsborgere kan manipuleres med sterke virkemidler, tilbaketrekkning av et basalt gode som husly. Blinkingen i fotobokser forteller om en dreining til en situasjon der borgere styres med mindre inngripende, stadig lettere virkemidler

I del 3 er marginalisering avgrenset til spørsmål om penger. Slik sett harmonerer perspektivet med måten vår samtid er begrepsfestet. Den nyliberale incitamentstruktur har penger som minste fellesnevner i stadig fler av livets faser. Man kan med en viss rett si som artisten Manu Chau, at vi lever i «pengenes diktatur» (kilden her er et youtube-klipp som er blitt slettet). De med penger kan delta i den store sirkulasjonen med arbeid, kjøp av varer og tjenester. Har man ikke penger og mangler andre adgangskvalifikasjoner (for eksempel statsborgerskap eller utdanning), er man effektivt utelukket fra samfunnslivet. Man blir overlatt til å samle smuler i pengeøkonomiens randsone. De som har penger eller andre former for kapital i Bourdieus terminologi, som kan omsettes i økonomisk kapital, er innenfor.

Mitt hovedpoeng er at marginalisering er en innarbeidet del av hele samfunnsformasjonen, og mer nå enn noen gang tidligere. Marginalisering, som villet prosess, er ikke noe som er avgrenset til

straffeinstitusjoner, eller kontrollorganisasjoner mer generelt. Små stikk av marginalisering (og kvalifisering) er stilt opp i alle livets faser, for dem som er med i den store økonomiske sirkulasjonen.

Mot denne bakgrunn blir den eksplosive veksten i bøtestraffer forståelig. Det er muligvis litt underlig at man i en liberal epoke ikke er mer opptatt av å bevare strafferettens særegenhet og symbolske tyngde, og at man bokstavelig talt lar det gå inflasjon i straffereaksjoner (Johansen 2013b). Men det er forståelig at fenomenet pengestraffer brer seg. For enkelte av de ideologiske arkitektene bak liberalismen, var det også en drøm i seg selv å få satt straff og belønning, pinepåføring og økonomiske belønninger på samme skala.

Føydalsamfunnet var organisert som en direkte tvang til å arbeide. Hverdagslivet var mer intimt organisert omkring arbeidets åk enn hva dagens mennesker er blitt vant til i vår del av verden. Og selv om man ikke kan beskyldte de tidlige liberalerne for overdreven bekymring for fattigfolk, rommet deres visjon et bedre liv for folk flest. Slik de fremstilte samfunnslivet basert på frie markeder og belønning av innsats og kreativitet, skulle dette føre til mer rikdom for alle. De skapte et nytt samfunn i sitt bilde, og dette bildet besto av nyttekalkulerende (hvite, mannlige) enkeltindivider. Den liberale styringsformen viste seg overlegen gjennom å drive mennesker framover med belønninger.

Mange har vært opptatt av fengslenes tilsynekomst i denne perioden og brukt disse som bilde på den moderne form for disiplinering av befolkningen. Harcourt hevder imidlertid at den økonomiske strukturen i enda større grad bidro til denne disiplineringen (Harcourt 2011). Det er gode grunner til å se den økonomiske liberalismen og den fremvoksende strafferetten samlet, og ikke som to historiske fenomener isolert fra hverandre. Der den liberale staten tilbød belønning for strev, var den mer vingeklippet med hensyn til straff. Man kunne pine og plage, isolere, disiplinere og oppdra i de nye fengslene, men disse tiltakene var ute av proporsjon med hverdagens gjøremål. De bestraffende virkemidler var altfor grovkornete til å fylle ut den andre siden av ligningen: de kortsiktige gevinster.

Jeremy Bentham er kjent som grunnlegger av utilitarismen som filosofisk gren; læren om nytte som det moralske gode. I det sentrale verket *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* anstrenger han seg for å sette gleder og smerter på felles formel (Bentham, Mill et al. 1970). Menneskenes moral handler ikke bare om belønning, den andre siden av mynten er straffen.

Bentham er også kjent for å være arkitekten, bokstavelig talt, bak de moderne fengsler. Fengslene ligger tilsynelatende litt på siden av det liberale prosjektet. Man kan likevel hevde at hans visjon og livsprosjekt ble bundet sammen i den nevnte teksten. Drømmen var et samfunn der befolkningen kunne styres gjennom enkle virkemidler i mindre skala: Kort sagt et samfunn der alle fortløpende både hadde noe å vinne og noe å tape.

Den samme dobbeltheten finner vi hos opphavsmannen bak den klassiske strafferetten, Cesare Beccaria (2008). Straff skulle rasjonaliseres, den enkelte skulle betraktes som kalkulerende og straffens grunnlag måtte følgelig være forutsigbar. Man måtte vite hvilken straff man kunne regne med, og sammenligne gledene ved lovbruddet og de smertefulle konsekvensene av å bli tatt for det. Samtidig var Beccaria opptatt av den nye tids økonomiske idéer. Samfunnslivet for øvrig skulle legge til rette for at den enkelte fikk belønning for sitt strev og sin oppfinnsomhet.

Det er også en logisk sammenheng mellom utviklingen av bøtestraffer, slik vi har sett det overfor trafikklovbrudd, og den fremvoksende nyliberalismen. Og i denne artikkelen har vi bare berørt

toppen av isfjellet når det gjelder bruk av mindre pengebaserte incitament. Flere skal det dessuten bli når en eller annen regjering følger opp et lovforslag fra 2003, om å utvide de forskjellige administrative organers anledning til å gi forelegg på sine felter (Justis- og politidepartementet 2003). Når alle som teller har blitt nesten rike, kan alle styres med enkle økonomiske virkemidler. Det å frata den enkelte en liten sum, setter dem ikke i en livstruende situasjon. Men det merkes nok til at man tilpasser seg.

Men man kan også få belønninger i dette systemet. Marginalisering, forstått som at man blir fratatt kapital eller virkemidler på et sosialt felt, er innvevd i en større sammenheng der man i samme målestokk kan oppnå goder. Med det begrepet om marginalisering som er anvendt her, kan vi med andre ord se hvordan straffing og sosial kontroll er sammenfiltret med de store samfunnsmessige utviklingstrekk.

Litteratur

Agamben, G. (1998) *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Stanford, California, Stanford University Press.

Amelie, M. (2010) *Ulovlig norsk*. Oslo, Pax.

Bauman, Z. (1997) *Moderniteten og Holocaust*. Oslo, Vidarforlaget.

Beccaria, C. (2008) *On crimes and punishments and other writings*. Toronto, University of Toronto Press.

Bentham, J., Mill J. S. et al. (1970) *Moral og nytte: filosofiske tekster om utilitarisme*. Oslo, Gyldendal.

Bourdieu, P. (1995) *Distinksjonen en sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Oslo, Pax.

Bourdieu, P. (1996a) *Homo academicus*. Stockholm, Brutus Östlings Bokförlag, Symposion.

Bourdieu, P. (1996b) *The rules of art: genesis and structure of the literary field*. Cambridge, Polity Press.

Bourdieu, P. (2005) *The social structures of the economy*. Cambridge, Polity.

Bourdieu, P. og Ringen E. (2004) *Ungkarsballet: krise i bondesamfunnet*. Oslo, Pax.

Broady, D. (1991) *Sociologi och epistemologi om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm, HLS förlag.

Cholewinski, R., de Guchteneire P., et al. (2009) *Migration and Human Rights: The United Nations Convention on Migrant Workers' Rights*. Cambridge, Cambridge University Press.

Christie, N. (1966) De fratagbare goder: Et inntak til beskrivelse av verdiendringer over tid. *Tidsskrift for samfunnsforskning*, 6(2/3) 1966, s. 119-130.

Christie, N (1981) *Pinens begrensning*. Oslo, Universitetsforlaget.

Christie, N. (1982) *Hvor tett et samfunn?* Oslo, Universitetsforlaget.

- Claes, D. H. og Mydske P. K., red. (2011) *Forretning eller fordeling?: reform av offentlige nettverkstjenester*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Dean, M. og Villadsen K. (2006) *Governmentality: magt og styring i det moderne samfund*. Frederiksberg, Forlaget Sociologi.
- Durkheim, É. (1984). *The division of labor in society*. New York, Free Press.
- Falck, S. og T. Mathiesen (1981) *Vekterstaten: om kontrollpolitikken i det moderne samfunnet*. Oslo, Pax.
- Finstad, L. (2000) *Politiblikket*. Oslo, Pax.
- Fløtten, T. (2009) *Barnefattigdom*. Oslo, Gyldendal akademisk.
- Foucault, M. (1999) *Overvåkning og straff: det moderne fengsels historie*. Oslo, Gyldendal.
- Foucault, M. (2002) *Forelesninger om regjering og styringskunst*. Oslo, Cappelen akademisk.
- Foucault, M. (2007) *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Frønes, I. (2011) *Moderne barndom*. Oslo, Cappelen Damm akademisk.
- Frønes, I. og Strømme H. (2010) *Risiko og marginalisering: norske barns levekår i kunnskapssamfunnet*. Oslo, Gyldendal akademisk.
- Goffman, E. (1969) *Behaviour in public places notes on social organization of gatherings*. New York, The Free Press.
- Goffman, E. (1989) *Stigma notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Gundhus, H. I. (2009) *For sikkerhets skyld*. Oslo, Unipub.
- Harcourt, B. E. (2011) *The Illusion of Free Markets*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- Hart, H. L. A. (1994) *The concept of law*. Oxford, Clarendon Press.
- Hills, J., J. Le Grand, et al. (2002). *Understanding social exclusion*. Oxford, Oxford University Press.
- Holien, E. (1999) *Iskariots død og andre fortellinger: om rus(mis)bruk og kunsten å (re)habiliter*. Oslo, Pax.
- Høigård, C. (1990) Criminality, Sex and Class. *Scandinavian Crimiminal Policy & Criminology 1985-1990*. N. Bishop, Scandinavian Research Council for criminology: 47-67.
- Johansen, N. B. (1999) Deregulert Kontroll. *Materialisten* 30(4).
- Johansen, N. B. (2008) *Sosial kontroll i byer: to tradisjoner etter Durkheim og Tönnies*. Oslo, UiO.
- Johansen, N. B. (2013a) Governing the Funnel of Expulsion. I: Aas K. F. og Bosworth, M., red. *The Borders of Punishment: criminal justice, citizenship and social exclusion*. Oxford, Oxford University Press.
- Johansen, N. B. (2013b) Straff som fortjent? *Samtiden*(2): 14.

- Johansen, N. B. og Myhre H. (2005) *Skadereduksjon i praksis - Del 1*. Oslo, Rusmiddelstaten.
- Jonsson, T. (2000) *Blant byggedyr og vestkantkrokodiller*. Oslo, Samlaget.
- Justis- og politidepartementet (2003) *Fra bot til bedring: et mer nyansert og effektivt sanksjonssystem med mindre bruk av straff*. NOU 2003: 15. Oslo, Departementenes servicesenter.
- Kommunal- og regionaldepartementet (2004). *Effekter og effektivitet - Effekter av statlig innsats for regional utvikling og distriktspolitiske mål*. NOU 2004: 2: Oslo, Statens forvaltningstjeneste.
- Larsen, G. (2001) Omsorgens bakside. I: Ruyter, K. W. og Vetlesen, A. J., red. *Omsorgens tvetydighet*. Oslo, Gyldendal akademisk, s. 217-245.
- Lindgren, L. (2013) Elsters utfordring. *Morgenbladet*, 27.09.2013, s. 2, innstikk.
- Lomell, H. M. (2007) *Selektive overblikk: en studie av videoovervåkingspraksis*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lysgaard, S. (1985) *Arbeiderkollektivet en studie i de underordnedes sosiologi*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Maine, H. S. S. (1983) *Ancient law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*. Buffalo, W.S. Hein.
- McLuhan, M. (2003) *Understanding media: the extensions of man*. Corte Madera, California, Gingko Press.
- Melossi, D. (2008) *Controlling crime, controlling society: thinking about crime in Europe and America*. Cambridge, Polity.
- Melossi, D. (2013) People on the Move: From the Countryside to the Factory/Prison. I: Aas K. F. og Bosworth, M., red. *The Borders of Punishment: criminal justice, citizenship and social exclusion*. Oxford, Oxford University Press.
- Midré, G. (1995) *Bot, bedring eller brød?: om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonstil velferdsstaten*. Oslo, Rådet for samfunnsvitenskapelig forskning, NAVF.
- Neumann, I. B. (2003) Innledning: regjeringsbegrepet og regjeringens historiske fremvekst. I: Neumann, I. B. og Sending O. J. red. *Regjering i Norge*. Oslo, Pax, s. 9-43.
- Neumann, I. B. og Sending O. J. (2003) *Regjering i Norge*. Oslo, Pax.
- Olstad, F. (2010) *Frihetens århundre: norsk historie gjennom de siste hundre år*. Oslo, Pax.
- Polanyi, K. (1957) *The Great transformation*. New York, Rinehart & Company.
- Prieur, A., Sestoft, C., et al. (2006) *Pierre Bourdieu: en introduktion*. København, Reitzel.
- Ross, E. A. (1932) *Social control - a survey of the foundations of order*. New York, The citizen's library.
- Rusche, G. og O. Kirchheimer (1939) *Punishment and social structure*. New York, Russell & Russell.
- Sahlin, I. (1996) *På gränsen till bostad: avvisning, utvisning, specialkontrakt*. Lund, Arkiv förlag.
- Sahlin, I. (2001) Gränskontroll och disciplin som två kontrollstrategier. *Materialisten* 29 (1/2), s. 22.
- Sandberg, S. (2010) Street Capital. *Theoretical Criminology* 12(2), s. 19.

- Sandberg, S. og Pedersen W. (2011) *Street capital: black cannabis dealers in a white welfare state*. Bristol, Policy Press.
- Sandemose, A. (1955) *En flyktning krysser sitt spor: Espen Arnakkes kommentarer til Janteloven*. Risør, A. Sandemose.
- Sandemose, J. (2004) *Flyktningen Aksel Sandemose - en biografi*. Oslo, Aschehoug.
- Sandmo, E. (1999) *Voldssamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-tallet*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Sennett, R. (2001) *Det fleksible mennesket personlige konsekvenser av å arbeide i den nye kapitalismen*. Bergen, Fagbokforlaget.
- Skirbekk, G. (2010) *Norsk og moderne*. Siggerud, Res Publica.
- Sletten, M. A. og Hyggen C. (2013) *Ungdom, frafall og marginalisering: temanotat*. Oslo, Norges forskningsråd.
- Sollund, R. (2007) *Tatt for en annen: en feltstudie av relasjonen mellom etniske minoriteter og politiet*. Oslo, Gyldendal akademisk.
- Statistisk sentralbyrå (2013) *Straff, 2011*. Tilgjengelig på: <http://ssb.no/sosiale-forhold-og-kriminalitet/statistikker/straff>, lesedato 30.11.2013.
- Stubberud, J. (2013) Hva er en unntakstilstand? I: Michalsen, D. red. *Unntakstilstand og forfatning*. Oslo, Pax, s. 45-117.
- Taket, A. (2009) *Theorising social exclusion*. London, Routledge.
- Thomsen, R. (1972) *The origin of ostracism: a synthesis*. Copenhagen, Gyldendal.
- Veggeland, N. (2010) *Den nye reguleringsstaten: idébrytninger og styringskonflikter*. Oslo, Gyldendal akademisk.
- Wacquant, L. J. D. (2008) *Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Cambridge, Polity Press.
- Walters, W. (2010) Deportation, Expulsion, and the International Police of Aliens. I: Genova N. De og Peutz. N. M. red. *The Deportation regime: sovereignty, space, and the freedom of movement*. Durham, NC, Duke University Press, s. 69-100.
- Weber, M., G. Roth, et al. (1978) *Economy and society: an outline of interpretive sociology*. Berkeley, University of California Press.
- Øia, T. (2005) *Innvandrerungdom - integrasjon og marginalisering*. Oslo, NOVA.
- Østerberg, D. (2001) *Det moderne. Et essay om Vestens kultur 1740-2000*. Oslo, Gyldendal.
- Østerud, Ø. (1979) *Det planlagte samfunn: om sentralplanleggingens fremvekst og grenser*. Oslo, Gyldendal.